

এই তো সেদিনই কোথায়ে যেন একটা পড়ছিলাম, বাঙালীর নাকি ‘শ্রমের’ চেয়ে নাকি ‘বিশ্রামই’ বেশী পছন্দের। আৱ রোববাৰ বলতেই তো বাঙালী আমজনতা বোৰেন শুধুই বিশ্রাম। আৱ বিশ্রাম বলতেই কিনা বোৰেন রোববাৰেৱ সকালবেলাটিতে একটু বেলা অবধি ঘুম। তবে আমাৱ কেন জানিনা, শনিবাৰেৱ রাত্ৰে যত রাত কৱেই শুতে যাওয়া হোক না কেন, রোববাৰে কিন্তু বেলা অবধি ঘুমোনো হয়নি কোনকালেই। একেবাৰে কাকডাকা ভোৱে না হলেও, রোববাৰেৱ সকাল সাতটা - সওয়া সাতটাৱ মধ্যেই কিন্তু নিয়ম কৱে ভেঙ্গে গিয়েছে আমাৱ ঘুম। কৈশোৱে বা যুবায়সে তো বটেই, এমনকি এইতো কয়েক বছৰ আগে অবধিও, আমাদেৱ কোপাৱখয়ৱানে’ৱ বাড়ীতে, ধাৰাবাহিক ভাবে রোববাৰেৱ সকালে ঘুম ভেঙ্গে উঠে পৱেছি পৱিবাৰেৱ সকলেৱ আগো। এবং রবিবাসৱীয় সকালেৱ সেই মুহূৰ্তগুলি পৱম বিস্ময়কৱ আনন্দ ও পৱিত্ৰপ্ৰিৱ সাথে গুজৱান কৱেছি নিজেৱ একান্ত পছন্দেৱ কিছু গানবাজনা শ্ৰবণ কৱো অনেক রোববাৰে তো এমনও হয়েছে, যে আমাৱ জীৱনসঙ্গনীটিৱ অমন আৱামেৱ ঘুম ভাসিয়ে দিয়েই শুনতে আৱস্ত কৱেছি নিজেৱ অভিভূতিৰ কিছু গান। আৱ সত্যি কথা বলতে কি, সেইসকল রোববাৰেৱ সকালবেলাগুলিৱ একাকী শ্ৰবণসুখে একটি অসাধাৱণ স্বতন্ত্ৰ ইন্দ্ৰিয়সুখ খুঁজে পেতাম আমি। দাঁতমাজা তো দূৱে থাক, চোখেমুখে জলেৱ ঝাঁপটাটুকুও না দিয়ে, রোববাৰেৱ সকালগুলিতে আমাৱ প্ৰিয় কিছু রবীন্দ্ৰনাথেৱ গান শুনতে পাওয়া যে কি অপৱিসীম সুখানুভূতিৰ বিষয়, তা সে প্ৰত্যক্ষৱৰ্ণণে যাবা অভিজন্তা না কৱতে পেৱেছেন, তাঁদেৱকে বোধকৱি বলেকয়ে বোৱানো যাবেনা।

এখন না হয় আমাদেৱ এই নবীনা আঞ্জাদুটিৰ লেখাপড়াৱ গীড়ন ক্ৰমশ বৃদ্ধি পাচ্ছে বলে...নয়ত ভাবা যায়, অলস রোববাৰেৱ এক একটি সকালে, আমাদেৱ ওই কোপাৱখয়ৱানে’ৱ উপৱেৱ ঘৰটিতে বিছানায়ে শুয়েবসে, গড়িমসি কৱতে কৱতে, একেৱ পৱ এক শ্ৰবণ কৱে চলেছি, সাগৱ সেন অথবা অশোকতৰ

বন্দ্যোপাধ্যায়েৱ কঠে মনোৱম কিছু রবীন্দ্ৰনাথেৱ গান। চোখে তখনও কিন্তু ভালো রকমেৱ লেগে রয়েছে ঘুম। কিন্তু তা সত্ত্বেও রোববাৰেৱ সেই নিস্তৰ্ক ও নিৰূপদ্বৰ আধোসকালেৱ সন্ধিক্ষণে শুনতে উপক্ৰম কৱেছি সাগৱ সেনেৱ কঠে ‘ধায় যেন মোৱ সকল ভালোবাসা, প্ৰভু / তোমাৱ পানে / তোমাৱ পানে / তোমাৱ পানে’। অথবা অশোকতৰ বন্দ্যোপাধ্যায়েৱ কঠে ‘ও যে মানে না মানা / আঁধি ফিৱাইলে বলে, না, না, না’। সে সকল রবীন্দ্ৰনাথেৱ গানেৱ রসগ্ৰহণ, যেন প্ৰকৃতই এক পৱম অপৱৰ্ক রবিবাসৱীয় প্ৰভাতানুভূতি। আৱ কেবলমা৤্ৰ সাগৱ সেন বা অশোকতৰতেই আমাকে নিবৃত্ত কৱে রাখা চলতনা মোটেই ঘটাখানেক ওই বাসি বিছানায়েই শুয়ে কিমবা খানিকটি আধশোয়া হয়ে বসে, তন্দ্রাতুৱ অবস্থাতেই ঘড়িতে আটটা – সাড়ে আটটা বাজা পৰ্যন্ত একেএকে নিয়ম কৱে শ্ৰবণ কৱে নিতাম আমাৱ সবকটি প্ৰিয় শিল্পীৱ রবীন্দ্ৰসঙ্গীত।

আমাৱ প্ৰিয় শিল্পীদেৱ মধ্যে প্ৰথমেই পড়তেন সুমিৱা সেন ও চিন্ময় চট্টোপাধ্যায়া। আৱ তাৱপৱেই শ্ৰীকান্ত আচাৰ্য এবং অবশ্যই দেৱৰত বিশ্বাসা রোববাৰেৱ ঘড়িতে সাড়ে আটটা ন'টা বেজে গেলেও বা সকালেৱ রোদ চড়া হয়ে উঠে গেলেও কিন্তু শেষ হয়ে যেতনা আমাৱ রোববাৰেৱ রাবিন্দ্ৰীক সঙ্গীতাসৱা বৱং এমনও হয়েছে যে আমাৱ জীৱনসঙ্গনীটিকে একপ্ৰকাৱ জ্বালাতন কৱে ও খুঁচিয়েই ঘুম থেকে তুলে দিয়ে শুনিয়ে ছেড়েছি সমসাময়িক দিনেৱ কিছু নতুন শিল্পীদেৱ রবীন্দ্ৰসঙ্গীত। পাঁচ সাত বছৰ আগেৱ হালফিলেৱ শিল্পীদেৱ মধ্যে শুনে নিতে হত মনোময় ভট্টাচাৰ্য, সুপ্ৰতীক দাস, অগ্ৰিভ বন্দ্যোপাধ্যায় এবং অবশ্যই শ্ৰাবণী সেনেৱ গান। বাঙালীৱ রবীন্দ্ৰসঙ্গীত সম্বন্ধে যে চিৱকালীন জবজবে আবেগটি রয়েছে, সেই আবেগেই আমি ও আমাৱ জীৱনসঙ্গনীটি তখন সম্পূৰ্ণৱৰ্ণণে ব্যাপৃত হয়ে থাকতাম সেইসব রোববাৰেৱ সকালগুলিতো তাৱপৱ কেবলমা৤্ৰ শ্ৰবণই নয়, কিছু বাছাই কৱা জনপ্ৰিয় গোছেৱ রবীন্দ্ৰসঙ্গীতেৱ সঙ্গে মিলিয়েও দিতাম আমাৱ নিজেৱ যত্নহীন কঢ়টি। ওই যেমন আগেই বলেছি তাৱ গল্পা আমাৱ লঘু নকলনবিশ স্বভাৱেৱ পশ্চাদ্বাবন কৱে, কিছু পৱিচিত রবীন্দ্ৰনাথেৱ গানে, গলাটিকে হয়ত একটু প্ৰয়োজনেৱ চেয়ে অধিকমাত্ৰায়ে সুলিলিত কৱে, সামান্য ‘ব্যারিটোন’

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

ব্যাপারটিকে এনে ফেলে, অবিকল মনোময়ের মতন গেয়ে উঠলাম ‘আমাৰ হিয়াৰ মাঝে লুকিয়ে ছিলে, দেখতে আমি পাইনি / তোমায়ে দেখতে আমি পাইনি... বাহিৰ পানে চোখ মেলেছি / আমাৰ হৃদয় পানে চাইনি।’

তবে এসমস্ত রবীন্দ্রনাথেৰ গান শোনাৰ ও গেয়ে ওঠাৰ গল্প নেহাতই কিন্তু অতীতেৱা বৰ্তমান দিনে এমন একটিও ৱোববাৰ পেয়েছি বলে তো মনে আসছেনা এই মুহূৰ্তো তবে এটি খুব মনে পড়ছে যে, আমাদেৱ পুণেৱ পাট তুলে দিয়ে নবী মুহূৰ্তয়ে স্থানান্তরিত হওয়াৰ পৱ, কোপাৰখয়ৱানে’ৰ বাড়ীতে উঠে এসেই এসমস্ত রবিবাসৱীয় রবীন্দ্রসঙ্গীত চৰ্চা কৱা হত খুব বেশী কৱো সে হবে গিয়ে ২০০৫ / ২০০৬ সালেৱ গল্প। তবে এখন তো আবাৰ বাসা গিয়েছে বদলো কোপাৰখয়ৱানে থেকে আমৱা উঠে এসেছি ঘনশোলী নামক নবী মুহূৰ্তয়েৱ একটি ভিন্ন পাড়ায়ো আৱ শুধু পাড়াই ভিন্ন হয়নি, কেন জানিনা মনে হয়, আমি নিজেও এই বছৰ সাতেকে একটু কেমন যেন ভিন্নই হয়ে পড়েছি অতীতেৰ নিরিখে বয়েসটিও যেন না বলেকয়ে একধাপে অনেকটা বেড়ে গিয়েছে বলেই মনে হয় তাই এখন মাঝবয়েসেৰ সন্ধিক্ষণে পৌঁছে নিজেকে কেন জানিনা সমস্ত বিষয়েই কেমন তুচ্ছ ও জ্ঞানহিত বলে মনে হয়। তাই তো মনোময়েৰ কঢ়ে রবীন্দ্রনাথেৰ গান শুনতে গিয়ে, তাৱ সাথে আৱ নিজেৰ সাধেৰ কঢ়টি মিলিয়ে দেওয়াৰ অনুপ্ৰোগা আৱ পাইনা। বৱং কবিণ্ডুৰ যা কিছু নিজেৰ গানগুলিতে লিপিবদ্ধ কৱে গিয়েছেন, সেটিই চলিত নিয়মে ও মাঝবয়েসেৰ ধৰ্ম মেনেই সম্পাদন কৱাৰ প্ৰয়াস কৱি মাত্ৰা অতৎপৰ বাহিৰ পানে চোখ না মেলে, এই মধ্যবয়েসে বোধহয় একটু হৃদয় পানে চেয়েই অতীতেৰ ৱোমস্থন কৱছি অধিকতৰা।

অতীত বলতে, এই তো মাত্ৰ পাঁচ সাত বছৰ আগে অবধিও, আমাৰ অমন সখেৰ রবীন্দ্রনাথেৰ গান কেমন কৱে শোনা হত, সে কথা ভেবেই বোধহয় হাৰানো দিনগুলি ফিরে পাবাৰ আকাঙ্ক্ষা হয় আৱও বেশী। এখন তো ইন্টাৱনেট, গুগল, ফেসবুক আৱ স্মাৰ্টফোনেৰ জামানায়ে বসবাস কৱে আমৱা সকলেই কেমন অত্যধিক মাত্ৰায়ে প্ৰযুক্তিবাদী হয়ে পড়েছি বলে মনে হয়। বছৰ সাতেক আগে অবধিও, আমাদেৱ কোপাৰখয়ৱানে’ৰ বাড়ীতে, শনিবাৰেৱ রাতে ঘুমোতে

ঘাওয়াৰ আগে কেমন চিময় চট্টোপাধ্যায়েৰ অডিও কমপ্যাক্ট ডিস্কগুলি খুঁজে, বেছে ও বেড়েপুঁছে রেখে দিত হত আমাকো পৱদিন ঘুম ভাঙ্গানিয়া ৱোববাৰেৱ সকাল সকাল শ্ৰবন কৱাৰ জন্যে আৱ এখন তো কমপ্যাক্ট ডিস্ক কেন, গান ডাউনলোড কৱেও রাখতে হয়না বলেই শুনছি। সৱাসিৰ ওয়াই-ফাই মাৰফত চিময় চট্টোপাধ্যায়েৰ চেনা রবীন্দ্ৰসঙ্গীত কোনও একটি ডট-কম ওয়েবসাইট থেকে অবিলম্বে স্ট্ৰিমিং হতে থাকবে একটি ক্লিপ যুক্ত 'বোস' কোম্পানীৰ সাউড স্পিকাৱে অবাক কৱে দিয়ে ঘুগ ব্যাপারটি যে কিভাৱে অতিৰিক্ত মাত্ৰায় অগ্ৰসৱ হয়ে পড়ছে, তাৱ সাথে আমাৰ মতন প্ৰযুক্তিবিদ্যাহীন নিৰ্লিপ্ত মানুষেৱ সামঞ্জস্যবিধান কৱা চলা বোধহয় বেশ কঠিন কাজ।

তাই তো এই প্ৰযুক্তিৰ বাজাৱে, ৱোববাৰগুলিৰ সকালে রবীন্দ্ৰসঙ্গীত আৱ শুনিনা আজকালা গত দুই কি তিন বছৰে বারদুয়েক শুনেছি বলেও তো সুৱাগে আসছেনা। আজকাল ৱোববাৰেৱ সকালগুলিতে সকাল সকাল ঘুম ভেঙ্গে গেলে, নিজেৰ স্মাৰ্টফোনে ই-মেইল বা মেসেজগুলি পড়ে নিয়েই, জানালাৰ পৰ্দাটি সামান্য সৱিয়ে একদৃষ্টে আকাশেৰ দিকে চেয়ে থাকি। চৱম স্বার্থপৰ ও আত্মপ্ৰেমীৰ মতন নিজেকে নিয়েই ভাৰনাচিন্তা কৱি খুবা অন্তৰ্দৰ্শনেই ও হৃদয় পানে চেয়ে, বুঝি নিজেৰ শৈশব, কৈশোৱ বা যৌবনেৰ সৃতি ৱোমস্থন কৱতেই মন দিয়েছি বেশী কৱো শুধু তাই নয়, নিজেৰ চৱিৱেৰ আৱ পাঁচটি জিনিস নিয়েও বেশ গুৰুতৰ বিচাৱ বিবেচনাও কৱছি আজকালা নিজেৰ চাৱিত্ৰিক শক্তিমত্তা কিসে যে বেশী, আৱ কিসেই বা কম, এই নিয়েই তো সাতকাহন ভেবে ফেললাম গত ৱোববাৰেৱ সকাল সকালা। এবং ওই সকালেৱ মাত্ৰ পৌনে ঘণ্টাৱ মধ্যে, মেঘলা ছাই রঙেৰ আকাশেৰ দিকে একদৃষ্টে চেয়ে থেকে, বুঝে ফেলা হয়ে গিয়েছে যে আমাৰ চাৱিত্ৰিক শক্তিৰ চেয়ে শক্তিহীনতাই বুঝি বেশী এবং ক্ষমতাৱ চেয়ে অক্ষমতা। খুব মনে পড়ছিল, ছেলেবেলায়ে আমাদেৱ ইশকুলেৱ অক্ষেৱ মাস্টাৱমশাই ভট্টাচাৰ্য স্যার বলেছিলেন, “আনিবাগ... ইস্পাত কিন্তু থাকলেই হয়না, তাতে রোজ ধাৰ দিতে হয়...”। আমাৰ বাবাৱ কেন জানিনা এই কথাটি বাবংবাৰ মনে কৱিয়ে দিতেন আমাৰ কৈশোৱো। ওই ধাৰ জিনিসটিই আমাৰ ইস্পাতে কোনকালে দিইনি বলে, সেই ৱোববাৰেৱ সকালে, আমি

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৰোববাৰ ধাৰাবাহিক সূত্রিকথন

একৱকম নিঃসন্দিক্ষ ভাবেই বুৰো ফেলেছিলাম যে, যতই কৱিতকৰ্মা ধৰণের সমকালীন বুকনি যাড়িনা কেন, আমি কিন্তু রয়ে গেছি ধাৰবিহীন ইস্পাত, আদপে অন্তঃসারশূণ্য ও নিতান্ত সাধাৰণ একটি তাৰ্কিক বাঙালী। যতই অফিসকাছারিতে, বন্ধুবান্ধব ও চেনা-অচেনা প্ৰতিবেশীদেৱ সামনে চাতুৰ্যপূৰ্ণ ও স্মাদি প্ৰকট কৱি না কেন, ধাৰ না দেওয়াৰ কাৰণেই, মগজটি কিন্তু এখনও বেশ অজ্ঞ ও একেবাৰেই আনাড়ী।

এই যেমন রবীন্দ্ৰসঙ্গীতেৱ কথাই ধৰা যাক না কেন। একথা স্থীকাৰ কৱতেই হবে যে, রবীন্দ্ৰসঙ্গীত অনেক বাঙালীৰ চেয়ে বেশীমাত্ৰায়ে শ্ৰবন কৱলেও, বা রবীন্দ্ৰনাথেৱ ছেটগল্প, উপন্যাস বা কবিতাণ্ডলি অনেকেৱ তুলনায় বেশী কৱে আমাৰ পড়া থাকলেও, কোনও রাবিন্দ্ৰীক বিষয়েই কিন্তু বিশেষজ্ঞসুলভ জ্ঞান আমাৰ হয়ে ওঠেনি আজও। আৱ কেবল রবীন্দ্ৰনাথকেই বা দোষ দেব কেন, এই মাৰবয়েসে পোঁছে এখন বেশ ভালৱকমেৱ অনুভব কৱতে পাৱি যে বিশেষজ্ঞসুলভ জ্ঞান আমাৰ কোন বিষয়েই নেই। সে রবীন্দ্ৰনাথেৱ গানই হোক বা সত্যজিৎ রায়েৱ সিনেমা, নৱেন্দ্ৰ মোদীৰ জাতীয় রাজনীতিই হোক বা ক্ৰিকেট-ফুটবলেৱ খবৱাখবৱা সব ব্যাপারগুলিই আমাৰ কাছে কেমন যেন ধাৰবিহীন ও ভাসা ভাসা। উপযুক্ত গভীৰতা নেই কোনও বিষয়েই। সব কটি বিষয়েই কিছুটা নিৰ্দিষ্ট পৱিসৱে ও প্ৰয়োজনেৱ তুলনায় বেশী ওয়াকিবহাল থাকলেও, যথাৰ্থ জ্ঞান নামক বস্তুটি কিন্তু কেমন যেন মনে হয় বড় উপৱ-উপৱ ও নিতান্তই অনুপযুক্ত। অতি সাধাৰণ ও চলতি ধৰণেৱ বিদ্যাবত্তা হয়ত বিষয়গুলিতে কিছু আছো সকল বিষয়গুলিই হয়ত পত্ৰ-পত্ৰিকায়, টেলিভিশনে বা রোজকাৰ বাড়ী-অফিসেৱ আলাপ আলোচনায়ে পৰ্যবেক্ষণ কৱে চলেছি প্ৰতিনিয়ত, কিন্তু ধাৰবিহীন ইস্পাত বলেই কিনা জানিনা, তাতে বিশেষজ্ঞসুলভ স্থীয় পৱিজনেৱ অভাৱ বড় বেশী বোধ কৱি ইদানীংকালো।

ৰোববাৰেৱ সকালে ছাই রঙেৱ আকাশেৱ পানে চেয়ে, এই প্ৰকাৱেৱ লজ্জাজনক বোধদয় হওয়া সত্ৰেও, একেবাৱে খাঁটি প্ৰতীকস্বৰূপ বঙসন্তানেৱ মতন, সৰ্বস্থানে, সৰ্বঘটে কঁঠালি কলাৰ মতন, সকল আলোচ্য বিষয়গুলিতেই অংশগ্ৰহণ কৱে কিছু না কিছু

তাৎপৰ্যমূলক ব্যাখ্যা কৱা চাইই চাই আমাৰ। কফি পান কৱতে কৱতে অফিসেৱ স্মোকিং রুমে হয়ত অজিঙ্ক্ষ্যা রাহানেৱ ঝঁপদী ব্যাটিং দক্ষতা বা লিওনেল মেসিৱ ড্ৰিবিলিং ক্ষমতা বৰ্ণনা কৱে ছোটখাটো একটি অকাৱণ বত্তুতা দিয়ে ফেললাম বা সক্ষে্যবেলায়ে বাড়ীতে ফিরেই কঙ্গনা রানাওয়াত বা দীপিকা পাড়ুকোনেৱ অভিনয়েৱ পটুতা নিয়ে বড়কন্যাটিৰ সাথে কৱে ফেললাম একটু নিষ্পত্যোজন তাৰ্কাতৰ্কি আবাৰ কোন কোনোদিন হয়ত রাজ্য বনাম কেন্দ্ৰেৱ রাজনীতিতে দিদিৰ সাথে মোদী সাহেবেৱ বা মহেন্দ্ৰ ধোনিৰ সাথে বিৱাট কোহলিৰ সমন্বয়সাধন কি ভাবে হওয়া সম্ভব, সেই নিয়ে রাতেৱ দিকে একটি নাতিদীৰ্ঘ ও স্বত্ব ভাষণ দিয়ে, বাবাকে একটু বিনা দৱকাৱেই চাগিয়ে দিয়ে গেলাম শুতো অথবা হঠাত কোনও এক পৱিচিত প্ৰতিবেশীকে ব্ৰাজিলেৱ ফুটবলেৱ ঘোৱ দুৰ্দিন নিয়ে অনাবশ্যক শিক্ষাপ্ৰদান কৱে বসলাম। আবাৰ এই তো সেদিন ‘ইন্ডিয়া টুডে’ পত্ৰিকায়ে রিজাৰ্ভ ব্যাক্সেৱ গভৰ্নৰ রঘুৱামন রাজন সাহেবেৱ একটি দীৰ্ঘ সাক্ষাৎকাৰ মনোযোগ দিয়ে পড়েই, নিজেৰ মনে মনেই ঠিক কৱে ফেললাম, এইবাৰ অফিসেৱ স্মোকিং রুমে বা আমাৰেৱ বহুতল বাড়ীটিৰ প্ৰতিবেশীকুলে বা বন্ধুমহলে রাজন সাহেবেৱ বা ভাৱতবৰ্ষেৱ অৰ্থনৈতিক কোনও প্ৰসংগ উঠলেই, বিলম্ব না কৱে, দিয়ে ফেলব আমাৰ সুচিস্তি কিছু প্ৰাসঙ্গিক মতামত।

কি অঙ্গুত হাস্যকৰ ও সন্তা মানসিকতা। ভুলেই যাই মাঝে মধ্যে, যে এখন আমি সেই বাইশ-তেইশ বছৱেৱ খোকাটি আৱ নেই। বেশ বড়ই হয়ে গিয়েছি। শুধু বড় কেন, বুড়োই হয়ে গিয়েছি বলা চলো গোঁফ ও দাঁড়ি তো পেকে গিয়েছেই, ঝুলপিতেও ধৰেছে বেশ ঝুলপি একটি বয়সোচিত আভা। এই পক্ষদাঁড়ি ও পক্ষঝুলপি নিয়ে, এই প্ৰকাৱেৱ কোনও অনাবশ্যক চৰ্চা কৱলে, আজকাল বেশ বুৰো উঠতে পাৱি যে সব বিষয়েই আমাৰ অনলস বক্তৃব্যগুলি বয়সানুপাতে হয়ে যায় বড় অগোছালো। ওই আগেই বলেছি না, আমি একটি ধাৰবিহীন ইস্পাতা সমগ্ৰ বিষয়গুলিতে ব্যবহাৰিক গোছেৱ একটা মোটামুটি অবগতি থাকলেও, প্ৰজা ব্যাপারটি কিন্তু একেবাৰেই অগভীৰ ও কিছু জায়গায়ে তো দেখেছি পুৱোপুৱি ঝুপে অনুপস্থিত। যথাযথ লেখাপড়া ছাড়াই, যখন কোনও বিষয় নিয়ে ঝুঁত

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

আলাপচারিতা কৰতে বসি, তা কৰি কিন্তু প্ৰজ্ঞা থেকে একেবাৰেই নয়, সম্পূর্ণ মাৰ্ব-বয়েসেৰ পৱিপৰ্ফৰ্মেন্স থেকে। এবং উপযুক্ত ও যথোচিত প্ৰৱোধ ছাড়াই। আৱ যত দিন যাচ্ছে, আৱও বেশী কৰে উপলক্ষি কৰতে পাৰছি আমাৰ ধাৰবিহীন ইস্পাতেৰ মধ্যে সম্যক জ্ঞানসম্পদতাৰ অভাৱ ও অগভীৰ অবগতিৰ বিষয়টি। এৱ কাৱণও খুঁজেছি গত ৱোববাৰা এবং ওই পৌনে ঘণ্টাৰ ভাৱনাচিন্তা কৰে এই সিদ্ধান্তে এসে পৌঁছিয়েছি ও একৱকমেৰ নিশ্চিতই হতে পেৱেছি, যে আমাৰ চাৰিত্ৰে মধ্যে স্বাভাৱিক উদ্যম, সমুচিত যত্নশীলতা ও উপযুক্ত অধ্যবসায়েৰ বড়ই বেশী অভাৱ আমাৰ বুৰাতে বুৰাতে এই চুয়ালিশ বছৰ লেগে গেলেও ভট্টাচাৰ্য স্যার কিন্তু আমাকে ওই পনেৰ বছৰ বয়েসেই ওই উপদেশখানি দিয়ে দিয়েছিলেন। অভিজ্ঞ অক্ষেৱ মাস্টাৱমশাইয়েৰ ছাত্ৰটিকে দেখেই উপলক্ষি কৰতে বিলম্ব হয়নি কিছুমাত্ৰ।

যেমন এই আমাৰ গান গাওয়াৰ বিষয়টই ধৰা যাকনা কেনা শৈশবে মা একৱকমেৰ জোৱ-জৱৰদণ্ডি কৰেই আমাকে ভৰ্তি কৰে দিয়েছিলেন ঢাকুৱিয়া পাড়াৰ একটি গানেৰ ইশকুলে। একইসঙ্গে আমাৰ মায়েৰ ও জেঠিমাৰ বন্ধুসন্নিয়া ছন্দা সেনগুপ্ত নানী এক রবীন্দ্ৰসঙ্গীতেৰ দিদিমনিৰ কাছে। সে তখন হবে গিয়ে ১৯৭৮ বা ১৯৭৯ সাল। ঢাকুৱিয়ায়ে আমাৰ জ্যাঠামশাইয়েৰ ৬৭বি মহারাজ টেগোৱ রোডেৱ বাড়ীতেই ৱোববাৰ সন্ধ্যেবেলা কৰে বসত সেই গানেৰ ইশকুলটি। আমাৰ জ্যাঠামশাই ভদ্ৰলোক আদপে বেশ কড়া মেজাজেৰ মানুষ হলেও, গানেৰ ইশকুল হয়েছে শুনতে পেয়ে, বেশ খুশি মনেই একটি অনাড়ম্বৰ হারমোনিয়াম কিনেও এনেছিলেন আমাৰ জ্যাঠতুতো দিদিটিৰ জন্যে। খুব ভালোমতন মনে পড়ছে, প্ৰথম সেই গানেৰ ইশকুলেৰ সন্ধ্যেবেলাটিৰ কথা। জ্যাঠার বাড়ীৰ সেই রবীন্দ্ৰসঙ্গীতেৰ ক্লাসে যাওয়াৰ আগে, আমাৰ বাৰ্নপুৱেৰ চিনিকাকাৰ দেওয়া ছিটছিট নক্কাৰ নীল রঞ্জেৰ একটি মোটা ও কাপড়েৰ বাঁধাই কৱা একটি খাতাৰ উপৱে আমাৰ বাবা সুন্দৰ কৱে বড় বড় অক্ষৱে লিখে দিয়েছিলেন, ‘অনিবাগ দাশগুপ্ত – গানেৰ খাতা।’ একমাত্ৰ পুত্ৰেৰ (তখনও আমি একমাত্ৰ ছিলাম কিনা) রবীন্দ্ৰসঙ্গীতেৰ জীবনে পদার্পণ ও শুভাৱত্ব বলে কথা। আমাৰ মা তো বটেই, আমাৰ বেৱসিক স্বভাৱেৰ বাবাৰ বেশ গৰই বোধ কৱেছিলেন ছেলেৰ গান শিখতে

যাওয়ায়ো তবে সেদিনেৰ ওই ৱোববাৰেৰ সন্ধ্যেবেলায়ে খুব স্পষ্ট ভাবেই মনে পড়ছে যে, ছন্দামাসিৰ কাছে রবীন্দ্ৰনাথেৰ গান শেখাৰ চেয়ে, আমাৰ কাছে চিনিকাকাৰ দেওয়া ওই নীল নক্কাৰ গানেৰ খাতাটি কৌতুহলোদীপক ছিল অনেক মাত্ৰায়ে বেশী তদ্ব্যতীত, ওই নীল খাতাটিৰ পৃষ্ঠাগুলি যতদুৱ মনে পড়ছে, ছিল সাদা। আমাদেৱ অভ্যাসগত রূলটানা নয়। মায়েৰ হাত ধৰে সন্ধ্যেবেলায়ে ঢাকুৱিয়াৰ অলিগলি হয়ে জ্যাঠার বাড়ীতে যাওয়াৰ সময়ে, সেই সাদা রূলবিহীন গানেৰ খাতায়ে আমি ঠিক কিপ্রকাৰে ছন্দামাসিৰ দেওয়া সঙ্গীতসংক্রান্ত নিৰ্দেশ বা রবীন্দ্ৰসঙ্গীতটি টুকে নেব, সে বিষয়ে ছিল একটি চাপা উত্তেজনা।

সেই ৱোববাৰেৰ সন্ধ্যেবেলা, খুব মনে পড়ছে আমাৰ, সৰ্বপ্ৰথম রবীন্দ্ৰসঙ্গীতটি আমাদেৱ ছন্দামাসি শিখিয়েছিলেন, “ফাগুন হাওয়ায়ে হাওয়ায়ে কৱেছি যে দান...”। এবং শুধু তাই নয়, প্ৰথম গানেৰ ইশকুলেৰ রোববাৰেৰ সন্ধ্যেবেলাটিতে আমাৰ জ্যাঠতুতো দিদিসমেত আৱও গোটা সাতক কিঞ্চিত অবোধ বালিকাৰ সামনে গান শিখতে বসে আমাৰ বেশ জ্বুথুৰ ও ভালৱকমেৰ অপ্রতিভ লেগেছিল বলেই মনে পড়ছো ভা৬া যায়, সাতটি ছাত্ৰীৰ সাথে কেবলমা৤্ৰ আমি একা ছাত্ৰী। যেন ‘সাত বোন পারুল আৱ এক ভাই চম্পা।’ এছাড়া এ সৃতিও ভুলে যাওয়াৰ নয়, যে বেচপ মাপেৰ একটি টিলেমাৰ্কা হাফপ্যান্ট পড়ে, পাটপাট কৱা তৈলান্ত চুলে বাঁদিকে সিঁথিকাটা একটি উঁচকপালি ও গালফুলো ভাই চম্পাকে দেখে দিদিৰ বুদ্ধিমতী বান্ধবীসকল বেশ তামাশাই কৱেছিলা। আৱ তাতে যে আমি বেশ ভীষণৱকমই অপ্রস্তুত হয়ে পড়েছিলাম, তাও মনে আছে বেশ। তবে সে সমস্ত চম্পা পারুলেৰ মশকৱা কিন্তু হয়েছিল আসল গানটি শুৱ হওয়াৰ আগো ছন্দামাসি তখনও তাঁৰ একমাত্ৰ ছাত্ৰিকে খুব একটা আলাদা কৱে গুৱুত্ব না দিয়ে, বৱং ছাত্ৰীদেৱকেই বেশী কৱে ধাধিনা নাতিনা’ৰ দাদৱা তাল ও রবীন্দ্ৰসঙ্গীতেৰ প্ৰকৃতি পৰ্যায় ব্যাখ্যা কৱতে ব্যাস্ত ছিলেন। তাৱপৱে ছন্দামাসি স্বয়ং ফাগুন হাওয়ায়ে হাওয়ায়ে গেয়ে গেয়ে, গানটি এক ঘণ্টাৰ মধ্যেই সকলকে তুলিয়ে ছেড়েছিলেন। সেই আমাৰ প্ৰথম বিধিসন্মত রূপে রবীন্দ্ৰনাথেৰ গান গাওয়া। ছন্দামাসিৰ থেকে জীবনে প্ৰথম রবীন্দ্ৰসঙ্গীত রীত্যনুসাৱে গেয়ে আমাৰ এক

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

অকৃত্রিম চিত্প্ৰসাদ ও দণ্ড জন্মেছিল। তবে একইসঙ্গে এও বেশ মনে পড়ছে, যে আমাৰ গানেৰ গলাটি শুনেই কিনা জানিনা, ছন্দমাসি সমস্বৰে গাওয়া গানটি শেষে, চায়েৰ পেয়ালা তুলে নিয়ে, আমাকে একাকী ফাণ্ডন হাওয়ায়ে হাওয়ায়ে গেয়ে শোনাতে নির্দেশ কৰেছিলেন। হয়ত একটি সুযোগই দিয়েছিলেন বলা চলে, ওই পারুল বোনগুলিকে একটু সমুচ্চিত কিছু জবাৰ শুনিয়ে দেওয়াৰা খুব ভালৱকমেৰ মন ঢেলে ও চোখ বুজিয়ে, সকলেৰ সামনে খালি গলায়ে খুব আন্তৰিক ভাবেই গেয়ে দিয়েছিলাম রবীন্দ্ৰসঙ্গীতটি। এবং এখনও আমাৰ সৃতিতে বেশ ভালৱকমেৰ গেঁথে রয়েছে, যে গানটিৰ অন্তৱ্যায়ে “তোমাৰ অশোকে কিংশুকে, অলক্ষ্য রঙ লাগল আমাৰ অকাৱণেৰ সুখে”, সঞ্চারীতে একটু উঁচু মাত্ৰায়ে ‘তোমাৰ প্ৰজাপতিৰ পাখা, আমাৰ আকাশ চাওয়া মুঞ্চ চোখেৰ রঙিন স্বপন মাখা’ ও শেষেৰ পঞ্চত্বিৰ “চাঁদেৰ আলোয়ে...” দেওয়া টানগুলি আমাৰ নবমুকুলিত কচি গলায়ে শুনে, ছন্দমাসিৰ সঙ্গে ওই বালিকাদিগেৰ টনকটুকুও যে নড়ে গিয়েছিল সে নিয়ে আমাৰ কোন সন্দেহই নেই। শুধু আমাৰ ফোলা গালদুটি টিপে, আমাৰ মা’কে ছন্দমাসি বোধহয় একটু রসিকতা কৰেই জিজাসা কৰেছিলেন, “কিৰে? ছেলেকে গায়ক বানাবি নাকি?”

সেদিনেৰ ফাণ্ডন হাওয়ায়ে হাওয়ায়ে এৰ ক্ষণস্থায়ী সাফল্যেৰ পৰে এবং অমন একটি বালিকা পৱিত্ৰ বেয়াড়া ও সঙ্কটপূৰ্ণ পৱিত্ৰিতাতে আচমকা একটি বিজয়সূচক ব্যাপার ঘটিয়ে, আমি তো একৱকমেৰ স্থিৱই কৰে ফেলেছিলাম গায়কই হতে হবে আমাকে বড় হয়ো তাৰপৰেৰ কয়েকটি মাস অতিবাহিত কৰেছিলাম ছন্দমাসিৰ কাছে রবীন্দ্ৰসঙ্গীত শিক্ষা কৰো ‘ফাণ্ডন, হাওয়ায়ে হাওয়ায়ে’ টি ভালো কৰে তুলে নিয়েই, তাৰ পৱেই ‘পুৰ হাওয়াতে দেয় দোলা’, ‘আকাশ জুড়ে শুনিনু...', ‘খোল খোল দ্বাৰ...ৱাখিয়োনা আৱ...’ বা ‘গ্ৰাম ছাড়া ওই রাঙামাটিৰ পথ’ জাতীয় গোটা দশকে রবীন্দ্ৰসঙ্গীত তুলে নিয়েছিলাম আমি। আৱ ওই সমস্ত রবীন্দ্ৰসঙ্গীত তখন আমাদেৱ ঢাকুৱিয়াৰ বাড়ীতে লোকজন কেউ এলেই মা একথা ওকথায়ে তাঁদেৱকে শুনিয়ে দিতে বলতেন। আৱ অবিলম্বে প্ৰশংসা ও পেয়ে যেতাম আমি। আৱ তখন থেকেই সেই প্ৰশংসা পেয়ে পেয়েই আমাৰ হয়েছিল গায়ক হওয়াৰ চৰম শখা কিন্তু

শখ ঘোলোআনা থাকলেও, উপযুক্ত অধ্যবসায়েৰ অভাৱে ও আমাৰ চৰম পৱিত্ৰিমুখ্যতাৰ জন্মেই, ওই গোটা দশকে ছন্দমাসিৰ শেখানো রবীন্দ্ৰসঙ্গীত ছাড়া আৱ কোনও গানেৰ কথাগুলি ভালো কৰে মুখস্থও কৰে উঠিনি কোনকালো বাড়ীতে গীতবিতান, স্বৱিতান বা রবীন্দ্ৰ রচনাবলী থাকলেও, গানেৰ পৰ্যায় ও তালেৰ রকমফেৰ বুঝিনি কোনদিনই। এমনকি জ্যাঠাৰ বাড়ীতে একটি জলজ্যান্ত হারমোনিয়াম পড়ে থাকা সত্ৰেও, বাজানো শেখাৰ ইচ্ছেই হয়নি কোনদিন। অধ্যবসায়ী পারুল বোনেৱা তাঁদেৱ রবীন্দ্ৰসঙ্গীত চৰ্চা ছন্দমাসিৰ কাছে বজায় রাখলেও, এই অধম ওই ধাৰবিহীন ইস্পাতটি কিন্তু ৱোববাৰেৱ গানেৰ ইশকুলে গিয়েছিল মাত্ৰ মাস পাঁচেক কি ছয়েক। ওই যে আগেই বলেছিনা, স্বাভাৱিক উদ্যম, সমুচ্চিত যত্নশীলতা ও উপযুক্ত অধ্যবসায়েৰ ছিল বড়ই বেশী অভাব।

সেই ১৯৭৮'এৰ পৱে গান আৱ কোনদিনই কোনও মাস্টারমশাই বা দিদিমনিৰ কাছে শিখিনি পৱবৰ্তী কালে ১৯৮৫ সাল নাগাদ প্ৰভাতকুমাৰ ভঞ নামেৰ এক মাঝারিমানেৰ প্ৰথ্যাত রবীন্দ্ৰসঙ্গীতেৰ শিক্ষককে আমাকে গান শেখানোৰ জন্মে আমাৰ মা রাজি কৰাতে পারলেও, আমাকে কিন্তু রাজি কৰিয়ে উঠতে পারেননি। খুব মনে পড়ছে, শ্বেতশূভ্ৰ ধূতি পাঞ্জাবী পৱিত্ৰিত ও ক্ৰমাগত পান চিবোনো প্ৰভাতবাৰু ভদ্ৰলোকটি বিকেলেৰ দিকে বারদুয়েক এসে ফিরেও গিয়েছিলেন আমাকে বাড়ীতে না পেয়ো ফুটবল ক্ৰিকেট খেলা হেড়ে বা বৈকালিক আড়ডা না মেৰে, বাড়ীতে খাটে বসে বসে পাঁঁপাঁ কৰে ন্যাকাবোকা বিনুনি বাঁধা মেয়েদেৱ মতন রবীন্দ্ৰসঙ্গীত শিখিব, সে ব্যাপারটি ভাবতেই কেন জানিনা আমি সহজেই বিচলিত হয়ে পড়েছিলাম আমি মনে হয়েছিল, গান আবাৰ পয়সা খৰচ কৰে শিখিতে হবে নাকি? ও তো একদুইবাৰ মন দিয়ে শুনে নিলেই হলা গান বলতেই তখন আমাৰ কাছে কেবলমা৤্ৰ একবাৰ দুইবাৰ কানে শুনেই সুৱেসুৱে গলা মিলিয়ে দেওয়া। প্ৰচলিত প্ৰথানুযায়ী বা আনুষ্ঠানিক রূপে গান না শিখলেও, গায়ক হওয়াৰ স্বপ্ন কিন্তু তখনও ছিল। বাড়ীতে মা বাবাৰ অলক্ষ্য সুৱ ভেঁজে যেতাম সারাদিনই। আৱ একাকী শুয়েবসে সুৱ ভাঁজতে গেলেই, একটি খবৱেৰ কাগজ বা কোনও একটি বঙলিপি খাতা গোল কৰে পাকিয়ে নিয়ে মুখেৰ সামনেৰ মাইক্ৰোফোন

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

বানিয়ে নিতামা সৰ্বক্ষন ধৰে চলত, আয়নাৰ সামনে দাঁড়িয়ে আমাৰ গানেৰ চৰ্চা ও গায়ক হওয়াৰ অনুশীলন। এবং গান গাইতে গাইতেই, ঠোঁট দুটি সৈষৎ সৰু ও প্ৰসাৰিত কৱে, জিভ দিয়ে এমন একটি বিশেষ শোঁশোঁ ধৰণেৰ ধৰনি নিৰ্গত কৱতাম, যাতে কৱে কিনা মনে হত, আমাৰ সামনে বসে রয়েছেন অগনিত শ্ৰোতাৰদ্বুৱা আৱ সেই সব অদৃশ্য শ্ৰোতাসকল আমাৰ গাওয়া গান শুনে খুব উচ্চৰবে তাৰিফ কৱছেন আৱ মানুষেৰ কৱতালিতে ফেটে পড়ছে সারা হল।

তবে কেবলমাত্ৰ রবীন্দ্ৰসঙ্গীতই নয়। মায়েৰ গাওয়া শুনেই শিখে নিয়েছিলাম দু একটি অতুলপ্ৰসাদী, শ্যামাসঙ্গীত, সলিল চৌধুৱীৰ সুৱে লতা মঙ্গেশকৱেৰ বা আশা ভোঁসলেৰ গাওয়া জনপ্ৰিয় কিছু পুজাৰ গান। খুব মনে পড়ছে, পিতৃবন্ধু অৱনকাকা তবলা বাজাতেন রাধাকান্ত নন্দী'ৰ আখড়ায়ো। সেই অৱনকাকা একটি স্টেনলেস ষ্টীলেৰ বাটিতে ঠেকা দিচ্ছেন আৱ আমি চোখ বন্ধ কৱে গেয়ে চলেছি মানা দে'ৰ পুজাৰ গান, “সে আমাৰ ছোট বোন... বড় আদৱেৰ ছোট বোন...”। সেই সেইবাৰ পুজাৰ সময়ে বাবাৰ অফিসেৰ বন্ধুদেৱ সাথে দীঘা নয়ত হাজাৰিবাগে বেড়াতে গিয়ে অৱনকাকাৰ থেকে একবাৰ শুনেই তুলে নিয়েছিলাম মানা দে'ৰ ওই বিখ্যাত গানখানি। পুজাৰ সময়েৰ কথায়ে মনে পড়ল, তখনকাৰ দিনে ওই সতৱেৰ দশকেৰ বা আশিৰ দশকেৰ গোড়ায়ে, কথায়ে কথায়ে পাড়ায়ে পুজা হতেই থাকত কিছু না কিছু। আৱ যে কোনও পুজা মানেই আমাদেৰ ঢাকুৱিয়াৰ বাড়ীৰ সামনে, মহারাজ ঠাকুৱ রোডেৰ মোড়েৰ মাথায়ে বান্ধৰ সম্মিলনী বা তৱন মহল জাতীয় কিছু স্থানীয় ক্লাৰেৰ সদস্যৰা বিস্তীৰ্ণ অঞ্চল জুড়ে, প্ৰাণ কিছু চোঙা ধৰণেৰ মাইক লাগিয়ে দিয়ে যেতেন। (সেই চোঙাগুলি আদপে লাউডস্পীকাৰ হলেও, তখনকাৰ আমলে ওগুলি ‘মাইক’ নামেই পৰিচিতি পেত)। দুৰ্গা পুজাৰ জন্যে দিনপাঁচেক কি দিনসাতেক তো ধৰা থাকতোই, এছাড়াও ছিল সৱন্ধতী পুজা, জগদ্বাতী পুজা, ঝুলন বা রথযাত্ৰা, জন্মাষ্টী, শিবৰাত্ৰি, বিশ্বকৰ্মা পুজা প্ৰভৃতি। যে কোন পুজা মানেই তো মাইক বাজানো তো লেগেই থাকত অষ্টপ্ৰহৱ। (তাও তো এখন ভালৱকম বুৰতে পাৱি যে, আমাদেৰ ঢাকুৱিয়া পাড়াটি ছিল যথেষ্ট সুসভ্য ও মাৰ্জিতা উত্তৱ বা মধ্য কলকাতায়ে বা বালিগঞ্জেৰ সমীপবৰ্তী গৱচা

সেকেন্ড লেনে এমনও দৃশ্য দেখেছি আমি, কোনও মহাপুৰুষেৰ জন্মতিথিতে, একটি কাঠেৰ বেঞ্চিতে বা ইটেৰ বেদীতে মহাপুৰুষেৰ একটি ছবিতে রজনীগন্ধা বা গাঁদাফুলেৰ একটি মালা চড়িয়ে কিছু জনপ্ৰিয় চিনচ্যাক গোছেৱ হিন্দি গান উচৈঃস্বৰে চালিয়ে দেওয়া হয়েছে)। আমাদেৰ ঢাকুৱিয়া পাড়াতেও সে সমস্ত পুজায়ে, ওই চোঙ মাৰ্কা প্ৰাণ মাইকে বেজে চলত একেৱেৰ পৱ এক তৎকালীন হিন্দি ছবিৰ গান। আমাদেৰ বাড়ীতে কিন্তু হিন্দি গানেৰ চৰ্চা একেবাৰে না থাকলেও, সেই মাইক বাজানো শুনেই, ছন্দামাসিৰ কাছে রবীন্দ্ৰসঙ্গীত, মায়েৰ কাছে অতুলপ্ৰসাদী ও শ্যামল মিত্ৰ বা অৱনকাকাৰ কাছে মানা দে'ৰ গানেৰ বেড়া ডিসিয়ে, খুব সহজেই, হিন্দি ছবিৰ গানও তুলে নিতে শিখে নিয়েছিলাম আমি।

আৱ ডি বৰ্মণ, কিশোৱ কুমাৰ, মহম্মদ রফি, মুকেশ বা অন্য অনেক গায়ক / নায়কদেৱ নাম ওই ছেলেবেলায়ে অতশ্ত না বুৰতে পারলেও, ‘অমৱ আকবৱ অ্যান্টনি, ‘ত্ৰিশুল’, ‘মুকাদ্দার কা সিকান্দার’ বা ‘ডন’ ধৰণেৰ অমিতাভ বচনেৰ সুপারহিট ছবিৰ গানগুলি মা'য়েৰ অজান্তেই গুণগুণ কৱে গেয়ে নিতাম আমি। এবং খুব মনে পড়ছে, এবং মনে পড়ে সামান্য হাসিও পেয়ে যাচ্ছে, পাড়াৰ মাইকে শুনে ‘সৱগম’ ছবিৰ একটি গান আমাদেৰ সেন্ট লৱেন্স স্কুলেৰ দ্বিতীয় ট্ৰিপেৰ বাসে কৱে ইশকুল থেকে বাড়ী ফেৱাৰ সময়ে গুণগুণ কৱে গেয়ে যেতাম অবিৱতা যতদূৱ মনে পড়ে গানটি ছিল ‘রাম জি কি নিকলি সওয়াৱি’ নামে একটি মহম্মদ রফিৰ সাহেবেৰ গান। দু এক লাইন গাইবাৰ পড়ে, গানটিৰ পদগুলি সঠিক ভাবে না মুখস্থ থাকবাৰ ফলে, নিজেৰ মনে মনেই বানিয়ে নিয়েছিলাম বাকি গানখানি। সে উপহাসাম্পদ নিজস্ব লাইনগুলি এখনও আমাৰ মনে আছে যথাবৎ। এছাড়াও তৎকালীন হিন্দি গানেৰ ভিতৱে খুব মনে পড়ে, ‘সত্যম শিবম সুন্দৱম’ ছবিৰ ‘ঘশোমতী মাইয়া সে বোলে নন্দলালা...’ গানটি ওই গানটি তো আমাৰ মা নিজেই আমাকে দুএকটি বার গেয়ে শুনিয়েছিলেন। গানটি অবশ্য ছিল তৎকালীন হিন্দি গানসমূহেৰ মধ্যে, আমাৰ মায়েৰ অন্যতম প্ৰিয় গান। এছাড়াও ‘ম্যায় হ ডন...’ বা ‘খাইকে পান বানারসওয়ালা’... অথবা, ‘হোনি কো আনহোনি কৱকে, আনহোনি কো হোনি...’ হয়ে উঠেছিল আমাৰ বেশ প্ৰিয়া পৱবৰ্তী কালে আমাৰ ‘বন্ধু’ৰ কাছে তাঁৰ

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

সখেৰ এইচএমভি'ৰ ৱেকৰ্ড প়েয়াৱে আশিৰ দশকেৱ পাকিস্তানী পপস্টার নাজিয়া হাসান, জোহেব হাসান ও বিড়ুৱ 'ডিক্ষে দীওয়ানে... আহা আহা...' শুনে আমাৰ চুলখাড়া হয়ে গিয়েছিলো বলেই মনে পড়ছো আৱে পৱে, মুষ্টই কাঁপানো দুই বঙ্গসন্তান বালিদা ও মিঠুনদাৰ যুগলবন্দীতে 'ডিক্ষে ড্যাঙ্গাৰ', 'ড্যাঙ্গ - ড্যাঙ্গ' বা 'কসম পয়দা কৱনে ওয়ালে কি' আমাৰ বয়ঃসন্ধিকালেৱ কাঁচা মনে এক গভীৰ ছাপ রেখে গিয়েছিলা তাৱে পৱে 'ম্যায়নে পেয়াৱ কিয়া', 'কয়ামত সে কয়ামত তক', 'শৱাবী', 'লাওয়াৱিশ বা 'এক দুজে কে লিয়ে' ছবিৰ গানগুলিও পুজা প্যান্ডেলে শুনে শুনেই খুব ভালো কৱে তুলে নিতে পেৱেছিলাম আমি হোপ '৮৬ এৱে সময়ে তো আমৰা তখন বালিগঞ্জে সংস্কৃতিমনক্ষ বামপন্থীদেৱ মুখে ছাই দিয়ে স্বয়ং জ্যোতিবাবু নিজে শীতেৱ সন্ধেবেলা যুবভাৱতী ক্ৰীড়াঙ্গনে বসে আলোয়ান মুড়ি দিয়ে শুনেছিলেন উষা উখুপেৱ কঢ়ে 'রাষ্টা হো...'

তখন ঢাকুৱিয়া ছেড়ে আমি বালিগঞ্জেৱ অলকাপুৱী নামক বহুতল বাড়ীটিতে এসে, আমাৰ ছেলেবেলাৰ বন্ধু শুভ্রশেখৰেৱ পাল্লায়ে পড়ে গিয়ে সাপেৱ পাঁচ পা'ই দেখে নিয়েছিলাম বুঝি কথায়ে কথায়ে, উদিত নাৱায়ণেৱ গলায়ে 'পাপা কহতে হ্যাঁ' বা অবিকল কিশোৱ কুমাৱেৱ মতন কৱে 'দে দে পেয়াৱ দে' গিয়ে দিচ্ছি। আমাদেৱ বাড়ীৱ আটতলায়ে সরকাৱ জেঠীমাদেৱ ঘৰে সকাল সন্ধে ঘনঘন ভিসিআৱ চালিয়ে, সপ্তাহে প্ৰায় দিন চারেক কৱে দেখে নিচ্ছি 'শৱাবী'। বেশ লায়েকই হয়ে উঠেছিলাম বলা চলো এবং তখন আমাৰ বন্ধুবন্ধুবদেৱ মধ্যে শুভ্রশেখৰ, কৌশিক, বিবি, মুনি, মৌসুমি, মিতা, মৌ, টিকু, সুমিত, লালুট, রাজু, সান্টু ও পড়াশুনোয়ে মেধাবী অভিনৱপদেৱ সাথে মেলামেশা কৱে, তাঁদেৱ আমাৰ গলায়ে গান শুনিয়ে, আমাৰ পুৱোদন্তৰ গায়ক হওয়াৰ অভিলাষ তখন একেবাৱে তুঙ্গে।

(খুব সম্ভবত) আমাৰ উচ্চমাধ্যমিক পৱীক্ষাৱ পৱে পৱেই (চৰম ফঁকিবাজিতে, ততদিনে জয়েন্ট এন্ট্ৰান্স পৱীক্ষায়ে গাড়ু পাওয়া হয়ে গিয়েছে ও ঠাকুৱপকুৱ ক্যাঙ্গাৱ হাসপাতালেৱ উপকঢ়ে নৈমিত্তিক রবিবাসৱীয় প্ৰভাতী যাতায়াত শুৰু হয়ে গিয়েছে), আশিৰ দশকেৱ

শেষদিকে 'রাম-লখন', 'জানবাজ', 'তেজাব', 'মিস্টার ইভিয়া' বা 'সাগৱ' হৈহৈ কৱে প্ৰকাশিত হয়ে যাওয়াৱ পৱ তখন তো আমি পাঙ্গা গায়কা রীতিমতন গড়িয়াহাট-বালিগঞ্জ পাড়াৱ বহুতল বাড়ীগুলিতে 'পটাং' সে সময়ে একজন সুপৰিচিত কঠশিল্পী কোনও সময়ে অলকাপুৱীৱ রীতিমতন গৈত্রীসঙ্গীত গেয়ে কুড়িয়ে নিচ্ছি হাততালি, আবাৰ কোনও সময়ে বা দুৰ্গাপূজাৱ মণ্ডপে গিয়ে গেয়ে শুনিয়ে দিচ্ছি অমিত কুমাৱ বা কিশোৱেৱ কুমাৱেৱ নকল। কিশোৱ কুমাৱ বা অমিত কুমাৱেৱ এক একটি গান সে সময়ে আমাৰ ঠোঁটে লেগেই থাকত। তাৱপৱে নৰবই দশকেৱ শুৰুতেই আমাৰ গায়ক জীবনে শুৰু হয়ে গিয়েছিল কুমাৱ শানুৱ দাপটা। নৰবই সালেৱ 'আশিকি', খুব সম্ভবত একনৰবইতেই 'সাজন', তাৱপৱেই একধাৱসে 'দিল হ্যায় কে মানতা নেহি', 'ফুল আউৱ কাঁটে', 'দীওয়ানা', 'রাজু বন গয়া জেন্টেলম্যান', 'বাজিগৱ' থেকে নিয়ে '১৯৪২ – এ লভ স্টোৱি' অবধি কুমাৱ শানুৱ গাওয়া বক্ষাৱ-বিটস মাৰ্কা, যতীন-ললিত, নাদিম-শ্বাভন, আনন্দ-মিলিন্দ বা অনু মালিকেৱ দেওয়া সুৱেৱ সমস্ত গানই বোধহয় আমাৰ তুলে নেওয়া ছিল। যদিও যত্নশীলতা ও উপযুক্ত অধ্যবসায়েৱ অভাবে গানগুলিৱ হিন্দি পদগুলি দু-চাৰ লাইনেৱ বেশী জানতাম না কোনটাই। সেন্ট লৱেন্সেৱ স্কুল দ্বিতীয় ট্ৰিপেৱ বাস থেকে নিয়ে সেন্ট জেভিয়াৰ্স কলেজেৱ গ্ৰীন বেঞ্চ পৰ্যন্ত, বালিগঞ্জ ট্ৰাম ডিপোৱ পাৰ্শ্ববৰ্তী 'স্বস্তিক', ম্যান্ডেভিলা গার্ডেনসেৱ 'মীৱা এপার্টমেন্ট' থেকে নিয়ে আমাদেৱ বালিগঞ্জস্থিত বাসস্থান 'অলকাপুৱী' অবধি কত যে রীতিমতন, কত যে শানু, কিশোৱ, রফি, উদিত নাৱায়ণ আৱ অমিত কুমাৱেৱ গান গেয়েছি তাৱ কোন ইয়তা নেহি।

তবে সমকালীন হিন্দিগানেৱ তুলনায় কিন্তু বাংলা গানই আমাৰ পছন্দেৱ ছিল বেশী (এবং এখনও বাঙালী জিৎ গাসুলি, প্ৰীতম বা অৱিজিত সিং এৱে জমানাতেও তাইই আছে)। আমাৰ সৰ্বাধিক প্ৰিয় রীতিমতন বা অতুলপ্ৰসাদী গান ব্যাতীত আমাৰ ভীষণ পছন্দেৱ কিন্তু শ্যামাসঙ্গীত, ভাটিয়ালি, ভাওয়াইয়া, বাউলগান বা নিখাদ পল্লীগীতি। এমনকি একসময়ে বাংলাৱ কবিগানও বেশ শুনেছিলাম বলে মনে পড়ছো তবে বাংলা আধুনিক গান শোনাৱ বিষয়েও আমি কোনও দিনই

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

কোনও প্ৰকারেৰ কাৰ্পণ্য কৱিনি হেমন্ত মুখোপাধ্যায়, মাৰা দে, শ্যামল মিত্ৰ, সন্ধ্যা মুখোপাধ্যায় যেমন শুনেছি, তেমনই মনোযোগ সহকাৰে শুনেছি ডক্টৰ ভূপেন হাজারিকা, শচীনকৰ্তা, দ্বিজেন মুখোপাধ্যায়, মানবেন্দ্ৰ মুখোপাধ্যায় বা প্ৰতিমা বন্দোপাধ্যায়েৰ গান এছাড়াও কিশোৱ কুমাৰ, লতা মঙ্গেশকাৰ, আশা ভোঁসলে বা আৱ ডি বৰ্মণ সাহেবেৰ বিভিন্ন গানও শুনে বেশ আনন্দ পেয়েছি আমি। তবে বেশী পুৱনো দিনেৰ বাংলা গানেৰ গত্ৰী কিন্তু অতিক্ৰম কৱা হয়ে ওঠেনি আমাৰ। খুব ইচ্ছে থাকলেও, আঙ্গুৰবালা, কানন দেৱী, দিলীপ কুমাৰ রায়, সুধীৱলাল চক্ৰবৰ্তী, জগন্ময় মিত্ৰ, বা রবীন মজুমদাৰেৰ গান আমি খুব একটা শোনাৰ সুযোগ পাইনি। (এখন অবশ্য আনন্দবাজাৰেৰ রবিবাসৱীয় পত্ৰিকায়ে কৰীৱ সুমনেৰ ‘সুমনামি’ পড়ে, এই সমস্ত গায়কেৰ গান শোনাৰ একটি কৌতুহল আমাৰ বেশ জন্মেছে)।

তবে নৰবইয়েৰ দশকেই সুমনেৰ গানেৰ মধ্যে দিয়ে বা নচিকেতাৱ জীৱনমুখী সঙ্গীত এসে গিয়ে বাংলা গানেৰ জগতে যে আমূল পৱিবৰ্তন হয়েছিল, সে প্ৰসঙ্গে না গিয়ে, এটুকু বলতে পাৰি যে আমাৰ কনিষ্ঠ ভাইটিৰ পাল্লায়ে পড়ে, বাড়ীতে একটা সময়ে খুব শুনেছি বাংলা রক সঙ্গীতা। সতৰেৰ দশকেৰ ‘মহীনেৰ ঘোড়াগুলি’ শনবাৰ আগেই কিন্তু আমাৰ একসময়েৰ অভিনহনদয় বন্ধু কৌশিক ব্যানার্জি বা চিৰদীপ মিত্ৰ পাল্লায়ে পৱে শুনে নিয়েছিলাম ‘ক্ৰসউইন্ডস’। সেন্ট জেভিয়াৰ্স কলেজেৰ বিখ্যাত ‘জ্যাভোৎস্ব’ নামক ফেস্টে ১৯৯০ সালে প্ৰথমবাৰ বিক্ৰমজিত ব্যানার্জি’ৰ (টুকি’দা) গীটাৱেৰ আলোড়নে আমি একেবাৱে অপ্ৰকৃতিস্থ রকমেৰ হয়ে পড়েছিলাম বলেই মনে পড়ছো ১৯৯৫ বা ১৯৯৬ সালেৰ ক্ৰসউইন্ডসেৰ অ্যালবাম ‘পথ গেছে বেঁকে’ৰ একটি গান (আমাৰ ঘূম ভাঙ্গে... কখনও শান্ত মনে, কখনও ভোৱেৰ সপ্নে) তো আমি দিনে কিছু না হলেও, আমাৰ সদ্য কেনা সোনি কোম্পানীৰ ওয়াকম্যানে, বাৱসাতেক কৱে শুনেছি তাৱপৱে আমাৰ ভাইটি ধীৱেধীৱে যুবকে পৱিণত হওয়াৰ পৱ বাড়ীতে সাৱাদিনই প্ৰায় দৌৱাভ্য লেগে থাকত ‘ক্যাকটাস’, ‘ফসিল্স’, ‘হিপ পকেট’ বা ‘লক্ষ্মীছাড়া’ ব্যান্ডেৰ ছেলে মেয়েদেৱা লক্ষ্মীছাড়াৰ লিড সিঙ্গাৰ সায়ক বন্দোপাধ্যায় ছাড়া, আমাৰই ভাইয়েৰ দৌলতে অনেক ধৰণেৰ মাথায়ে ঝুঁটি বাঁধা, গায়ে উঞ্চি আঁকা, কানে বদখত দুল

পড়া বা নিতান্ত চুল কামানো ও টাক মাথা বাঙালী রকস্টারকে দেখেছি আমাৰ।

কেবলমাত্ৰ বাংলা রক সঙ্গীত ব্যাতীত, বাকি সমস্ত প্ৰকাৱ বাংলা গানেই কিন্তু আমি ছিলাম বেশ দক্ষ। তবুও গান শুনিয়ে কোনো কিছু পাৰাৰ উদগ্ৰ আকঞ্চকা বা গৌৱাৰাকাঙ্ক্ষা আমাৰ ছিলোনা কোনোদিনই। এবং তাঁৰ সাথে ধাৰবিহীন ইস্পাতেৰ মতন নিজস্ব প্ৰয়াসও ছিল অত্যন্ত কম। সেই কাৱণেই বোধহয় গায়ক আমি হতে পাৰিনি। কাৰ্যত চেষ্টাও কৱে দেখিনি কোনকালো। আৱ তাৱ কাৱণ কেবলমাত্ৰ আমাৰ গান বিষয়টি সম্পর্কে অগভীৱ বোধশক্তিই নয়, তাৱ সাথেই আছে উদ্যম, গানেৰ প্ৰতি প্ৰয়োজনীয় যত্নশীলতা ও যথাযোগ্য অধ্যবসায়েৰ বড় বেশী অভাৱ। ওই দুই কি তিনবাৰ কিছু মামুলি খ্যাতি ও প্ৰশংসনি পেয়ে গেলেই সবকিছুৰ শেষা এখন শুনলে সকলে অবাকই হয়ে যাবেন, এতো ঘটা কৱে ছেলেবেলাৰ ছন্দামাসিৰ রৱীন্দ্ৰসঙ্গীতেৰ ক্লাসও কৱেছি মেৰেকেটে মাসপাঁচেক। যেকোনো গানেই একটু সামান্য সুৱ মেলাতে পেৱে গেলেই হয়ে যাবে আমাৰ ছুটি সে রৱীন্দ্ৰসঙ্গীতই হোক বা সুমন, নচিকেতা বা কুমাৰ শানু। একটু সামান্য স্তুতিপ্ৰশংসনি পেয়ে গেলেই, সঙ্গে সঙ্গে হয়ে যায় আমাৰ ধাৰতীয় উদ্যমেৰ উপসংহাৱা। আৱ শুধু গানই নয়। কোনও সময়ে মনে হয়েছে সুনীলেৰ মতন লেখক হব, কোনদিন মনে হত শক্তিৰ মতন কবি হলে কিন্তু বেশ হত, আৱাৰ কোনদিন মনে হয় নাহ! সবাৱ চাইতে ভালো হল গিয়ে গ্ৰন্থ থিয়েটাৱা অভিনয়টাকেই বেছে নিই পেশা হিসেবে।

এই যেমন এই প্ৰসঙ্গে আৱও কিছু কৈশোৱেৰ গল্প প্ৰবহণ কৱি। ওই সময়ে নাগাদই ঝোঁক চেপেছিল থিয়েটাৱ কৱাৰা। আমাৰ থেকে বয়েসে বড়, দাদাস্থানীয় এক অত্যন্ত সুহৃদ দেবুদা’ৰ প্ৰেৱনায়ো একসময়ে দেবুদা’ৰ অনুপ্ৰেণণ্য কৱে গিয়েছি একেৱ পৱ এক থিয়েটাৱা আমাদেৱই অলকাপুৰীৰ পুজামণ্ডলে পিতৃবন্ধু প্ৰদীপকাকাৰ নিৰ্দেশনায়ে জোছন দস্তিদাৱেৰ ‘দুই মহল’ অথবা পৱ শ্ৰদ্ধেয় রবি জেঠুৰ পৱিচালনায়ে ‘একটি অবাস্তব গল্প’ এই দুটি নাটকে দেবুদা’ৰ অননুমেয় ও অভাৱনীয় অভিনয় দেখে, যেন আমাৰ সমস্ত আসত্তিই গিয়ে পড়েছিল থিয়েটাৱেৰ উপৱা পৱৰবৰ্তী কালে দেবুদা’ৰই নিৰ্দেশনায়ে অভিনয় কৱতে

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

সুযোগ পেয়েছি, ‘গায়েন বায়েন’, ‘চৱণদাস চোৱ’ বা বাদল সরকারের ‘ত্ৰিংশ শতাব্দী’ নাটকে ‘গায়েন বায়েনেৰ’ এক একটি গান তো আমাৰ এখনও মাৰো মধ্যেই মনে পড়ে যায়। এখনও মাৰোই আউডে উঠি “মোৱা শুভি রাজাৰ সৈন্য সবাই / যুদ্ধ কৱি আধপেটা খাই / কাজ আমাদেৱ হুকুম মানাই / হাল্লা রাজাৰ নেইকো রেহাই...” তাৰ অব্যবহিত পৱেই ছিল মন্ত্ৰী মশাইয়েৰ ঠোঁট বিকৃত কৱি একটি অসাধাৰণ ছন্দময় সংলাপ, “রাজাবাবু, সোনাবাবু, না কৱিলে যুদ্ধ / ধনে প্রানে মাৱা যাবে জমিজমা শুদ্ধ / ভাইটি হঠাত এসে সৈন্য নিয়ে / দেকিয়ে ছাড়বে ঠিক বাপেৰ বিয়ে / এ সময়ে হোয়োনাকো গৌতম বুদ্ধ / দেখি সোনা হও দেখি আৱেকটু ক্ষুৰু... হেই যুদ্ধ! কিমবা ত্ৰিংশ শতাব্দীতে, আমাৰ, শুভ, কৌশিক ও দেবুদাৰ গলায়ে গাওয়া সেই সৰ্বশেষ গানখানি, “সুবুজ প্ৰাত্তৰ, সুবুজ বনভূমি / রূক্ষ পাহাড় আৱ নীল আকাশ / এই পৃথিবী তুমি / সমুদ্রে লোনা জল / রূপোলী মাছেৰ ঝাঁক / মোহময়, মধুময় পৃথিবী তুমি...”। দেবুদাৰ পৱে বন্ধু শান্তিদা বা খৱাজ মুখোপাধ্যায় কথায়ে কথায়ে বলেছিলেন, ভাই তুই সত্যিকাৱেৰ গ্ৰন্থ থিয়েটাৱে আসিস না কেন? বেশ ভালই তো গান টান বা অভিনয় পাৱিস কৱতো খৱাজদা কি ভট্টাচাৰ্য স্যারেৰ মতন বুৰতে পাৱেননি আমি আদপে একটি ধাৱিহীন ইস্পাত?

এতেই শেষ নয়। আমাৰ চলতি ধৱণেৰ স্বাভাৱিক অভিনয় ক্ষমতা দেখেই কিনা জানিনা, অফিসেৰ স্টাফ রিক্ৰিয়েশন ক্লাবেৰ থিয়েটাৱেও ঘটনাচক্ৰে একৱকম অপ্রত্যাশিত ভাবেই সুযোগ দিয়েছিলেন আমাদেৱ নিৰ্দেশক কমলকুমাৰ ভঞ্জ। প্ৰথম দিকে ছোটখাটো চৱিতি পেলেও, পৱেৱ দিকে ‘ৱাম, শ্যাম, যদু’ তে শ্যাম, স্বণভিলা’এ প্ৰদীপ্ত, এবং ‘টাকাৱ রঙ কালো’তেও বেশ বড় কিছু একটি চৱিতি পেয়ে গিয়েছিলাম আমি কলামন্ডিৱে মঞ্চেৰ উপৱে সৱাসিৱ যাত্ৰাৰ ঢঙে খালি গলায়ে গান শুনিয়ে নিজেৱও বেশ গবই হয়েছিল বলে মনে পড়ছো রিহাৰ্সালেৰ সময়ে মাৰো মাৰো অফিসেৰ বন্ধুস্থনীয় সহকৰ্মীদেৱ চৱিতি বৰ্ণনা কৱে পদ্যলিখিন এবং তাৱই সাথে পাল্লা দিয়ে তিন বছৰ ধৰে চলেছে তখন ক্লান্তিকৱি হিসাবশাস্ত্ৰ, কোম্পানি আইন, ইনকাম ট্যাক্স প্ৰভৃতিৰ নিয়মিত অধ্যয়ন। চার্টাৰ্ড ইন্সটিউটেৰ পৱেপৱ দুটি রবিবাসৱীয় পৱীক্ষায়ে পাশ কৱতো না দেখে,

আমাকে তো আমাৰ অফিসেৰ এক বৱিষ্ঠ সিনিয়াৰ ম্যানেজাৰ গোছেৰ ভদ্ৰলোক সাতদিন সময় দিয়ে বেশ দৃঢ় ভাবেই বলে বসলেন, যে আমি যেন আগামী সাতদিনেৰ মধ্যে মীমাংসা ও নিষ্পত্তি কৱে ফেলি যে আমি আমাৰ জীবনে ঠিক কি কৱতো চাই? শানুৱ মতন নকলনবিশি গান, সুনীল-শান্তিৰ মতন পদ্যৱচনা, নাকি দেবুদাৰ’ৰ মতন থিয়েটাৱেৰ অভিনয় নাকি ওই সিনিয়াৰ ম্যানেজাৰ ভদ্ৰলোকটিৰ মতন অথইন হিসাবশাস্ত্ৰ, বোকাটো কোম্পানি আইন ও মূৰ্খবৎ ইনকাম ট্যাক্স? শুধু সেই সাতদিন কেন, তাৱপৱেৰ আজ অবধি সাত হাজাৰ দিনেও সুনিশ্চিত কৱে উঠতে পাৱিনি ঠিক কি আমি কৱতো চাই...গান, নাকি পদ্য নাকি অভিনয় নাকি আমাৰ ভগ্যে ঝুলছে কেবলমা৤ অ্যাকাউন্টেন্সি’ৰ কচকচি?

তবে এইসমস্ত প্ৰবোধ বা প্ৰজ্ঞাহীনতা মাৰ্কা অন্তমুৰ্মুৰি কিছু ভাৱনাচিন্তা মাথায়ে এলেও, আজও কিন্তু বেশ বিশ্মিত হয়ে যাই যখন দেখি যে এই অগভীৰ প্ৰজ্ঞার মানুষটিৰ কাণ্ডজনহীন কচকচিও মানুষজন কেমন অভিনিবিষ্ট হয়ে একাগ্ৰচিতে শুনছেন। যেমনটি শুনেছেন অতীতে তাহলে সে কি তবে শুধুই শ্ৰোতাচিৰ সৌজন্যবোধ নতুৱা কি অন্য কোনও প্ৰথক যুক্তি আছে এৱে পিছনে? অনেক বিবেচনা কৱে দেখেছি যে এৱে পিছনে বোধহয় রয়েছে আমাৰ মাতুলক্ৰম সুত্ৰে প্ৰাপ্ত কৌতুকৱসবোধখানি আৱ হয়ত কথাৱ পৃষ্ঠে ক্ৰমাগত কথা বলে যাওয়াৰ গুণপনাটি কেবলমা৤ সামান্য সূক্ষ্ম ভাবে, কৌতুকেৰ মোড়কে, একটু গুছিয়ে নিয়ে ও কৌশলী উপায়ে কথোপকথন চালিয়ে যেতে পাৱলেই বুৰি গাড়ী গড়গড়িয়ে চলবো যত্নবান বাঙালী শ্ৰোতাকুল অতন্ত্র মনোযোগ দিয়ে শুনে যাচ্ছেন ও সুদূৰ ভবিষ্যতেও শুনে যাবেন বলেই আমাৰ মনে হয়া গত তিৱিশ বছৰ ধৰে যেমন শুনে আসছেন। কৌতুকৱসবোধেৰ বিষয়টি মাথায়ে এলেই, খুব বেশী কৱে মনে পড়ে যায় আমাৰ বৃহত্তৰ মামাৰাড়িচিৰ কালীপূজোৱ কথা। আমাৰ সতোৱ আঠাৱো বছৰ বয়েস থেকে নিয়ে টানা বছৰ দশ বাৰো (অৰ্থাৎ শৈশব ও কৈশোৱেৰ খানিকটি সময় ব্যাতীত যতদিন কলকাতা শহৰে স্থায়ীৱপে বসবাস কৱেছি) আমাৰ মামাৰাড়িতে অনুষ্ঠিত কালীপূজো ছিল যেন আমাৰ সাৱা বছৰেৰ সেৱা আকৰ্ষণ। আমাৰ নিজেৰ মা তো তাঁৰ তুতো

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সূত্রিকথন

ভাইবোনেদেৱ নিয়ে কালীপূজো নামক রসাত্মক পরিমণ্ডলটিৱ মধ্যমনি হয়ে থাকতেনই, আৱ তাৰ সাথেসাথেই তুল্যমূল্য (বা বৱং কিয়ত অংশে বেশী বই কম নয়) হয়ে থাকতেন আমাৱ মায়েৱ কাকা ও পিসীৱা (যাঁদেৱ অনেকেই আজ কিনা স্বৰ্গত)। ভাঁড়ামো না কৱে, নিজেদেৱকে নিয়েই অবিৱাম সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম রসিকতা কৱে চলা ও সমকক্ষ দক্ষতায়ে সেই সকল রসিকতাৱ মৰ্ম উপলক্ষি কৱা ও তাৱিফ কৱাৱ অসাধাৱণ সমবায় আমি বোধহয় কেবল আমাৱ মামাৰাড়িতেই দেখেছি।

কালীপূজোৱ দিনে (এবং রাতে) রসিকতা চলত প্ৰায় সকল জিনিস নিয়েই। প্ৰতিপদেৱ দিনে দুপুৱেলায়ে ভাইফোঁটাৰ খাওয়া খেতে বসে, কিভাৱে যে ঘণ্টাৰ পৱ ঘণ্টা তীকঞ্চৰী মজাৱ কথাৰ পৃষ্ঠে আৱও তীকঞ্চৰী মজাৱ কথা চালিয়ে যেতেন আমাৱ মামা মাসিৱা, দাদু দিদিমাৱা, তা এখন ভাবতে বসলে বেশ অবাকহই লাগো। সক্ষে বেলায়ে কালীমায়েৱ বিসৰ্জন হয়ে যাওয়াৱ আগে আমাৱ মামা মাসিৱেৱ ভাইফোঁটা, আৱ সেই ভাইফোঁটাৰ মন্ত্ৰোচ্চাৱন নিয়েও যে এতো রকমেৱ রসিকতা হতে পাৱে, তা সেয়েনা শুনেছেন, তাঁৰা বুৱে উঠতে পাৱবেননা। তবে আমাৱ নিজেৱ দৃঢ় বিশ্বাস এই যে, রসিকতা এমনই একটি জিনিস যৌটিৱ পিছনে আছে নানাবিধ গুণনীয়ক বা রকমাৱি উপাদান। ভালো রসিকতাৱ কৱাৱ ও বোৱাৱ পিছনে আমাৱ তো মনে হয়, ভালৱকমেৱ অবদান রয়েছে সংস্কৃতি ও পারিবাৱিক শিক্ষাৱ ও সৰ্বোপৰি মনেৱ পৱিণতিৱ বিষয়টা। অনেক ঘাটোৰ্ধ বা সতৰোৰ্ধ মানুষজনেৱ সঙ্গে সূক্ষ্ম রসিকতা কৱে দেখা গিয়েছে, তাঁদেৱ পূৰ্ণ বয়স হলেও, মনটি কিন্তু রসিকতাৱ আস্বাদন নেওয়াৱ জন্যে পূৰ্ণপৱিণত হতে পাৱেনি। তবে আমেৱিকা, আফ্ৰিকা, ইউৱোপ ও বিশ্বেৱ নানান প্ৰান্তে ঘুৱে বেড়িয়ে ও চেন্নাই এবং পুনে পেৱিয়ে এই মুঝই শহৱেৱ প্ৰবাসে এসে ভালৱকম বুৱতে পোৱেছি যে রসিকতাৱ একটি ভৌগলিক রকমফেৱ রয়েছে। তবে একইসঙ্গে এটিও খুবই সত্য কথা যে, সব দেশে বিদেশেই কিন্তু উৎকৃষ্ট রসিকতাৱ কদৱ রয়েছে খুব। তবে কেন জানিনা, আমাৱ ব্যাস্তিগত ভাবে মনে হয়, তাৎক্ষণিক রূপে কৱা একটি সূক্ষ্ম বাচনিক রসিকতা হয়ত একটি লৈখিক রসিকতাৱ চেয়ে দুঃসাধ্য বেশী। নিজেকে বা অন্য কাউকে নিয়ে নিছক

প্ৰহসন, সামান্য শ্ৰেষ্ঠ বা দ্যুৰ্থক শব্দপ্ৰয়োগ, একটি দুটি হাসিৱ উপমা বা অতিশয়োক্তি এই নিয়েই তো চলেছে কৌতুক, এই নিয়েই তো হেসে চলেছে সারা পৃথিবী। তবে এই কৌতুকেৱ আলোচনায়ে নিঃসন্দেহে বলতে পাৱি, সবথেকে অপৱিহাৰ্য গুন কিন্তু সময়জ্ঞান বা সময়নিৰ্ধাৰণ। এবং এই সময়নিৰ্ধাৰণ বিষয়টি খুব বেশী কৱে বাচনিক রসিকতায়ে রয়েছে বলেই হয়ত আমাৱ লৈখিক রসিকতাকে সামান্য কম দুৱহ মনে হয়। এছাড়াও লেখকৱা হয়ত প্ৰতিক্ষেপণেৱ সুবিধা পান একটু বেশী। তবে আমাৱ মামাৰাড়িৱ রসিকতাৱ মধ্যে যে জিনিসগুলি আমি দেখেছি, সেটিৱ মধ্যে উল্লেখযোগ্যৱপে পেয়েছি একটু অতুচ্ছিৰ ভাৱ, নিজেদেৱকে নিয়ে নিজেদেৱ মধ্যে খোলাখুলি অতিৱিঙ্গিত আলোচনা। অস্বাভাৱিক আচাৱ আচাৱণ কৱে, অন্তুত দেহভঙ্গি কৱে অথবা কাৱোৱ নকল বা অনুকৃতি কৱে আমাৱ মামা মাসি বা দাদু দিদিমাৱা কেউই কাউকে হাসাতে যাননি কোনকালেই। আৱ আমাৱ মামাৰাড়িৱ কৌতুকৱসবোধেৱ সাফল্য বোধহয় কতকটা সেইখানেই। তবে মামাৰাড়িৱ রসিকতা সবাৱ চেয়ে বেশী পছন্দ হলেও, ব্ৰিটিশ কমেডিয়ান সাহেবদেৱ মতন একটু বিদ্রপাত্তক রসিকতাৱ আমাৱ ব্যাস্তিগত ভাৱে বেশ ভালো লাগো।

রসিকতা, গান, অভিনয় বা পদ্য লেখাৱ জন্যই কিনা জানিনা এবং এৱে আগেই কোনও একটি কিস্তিতে হয়ত বলেছি, তখন এই অধমকে দক্ষিণ কলকাতাৰ ওই গড়িয়াহাট, বালিগঞ্জ ফাঁড়ি, কাঁকুলিয়া, ফাৰ্ম রোড, গড়চা ডোভাৱ লেনে কম কৱে শতকৱা ঘাট সত্তৱ ভাগ স্থানীয় ছেলেপুলোৱা এক ডাকে চিনতে পাৱতো। নামজাদা ও প্ৰথিত আড়ডাবাজ হিসেবে নামও কিনেছিলাম আৱ সখ্যতাৱ হয়ে উঠেছিল সমাজেৱ নানাবিধ শ্ৰেণীৱ তৱণ তৱণীৱ সাথো তাৱ মধ্যে বেশিৱ ভাগই ছিল শুভ্ৰশেখৱেৱ বন্ধু কিছু ছিল নিখাদ পকেটমাৱ, ছেনতাইবাজ। শুভ্ৰশেখৱ নিজে ছিল ঘোৱমদ্যপ ও পাতাখোৱা প্ৰচুৱ অটোচালক ও ট্যাক্সি ড্ৰাইভাৱেৱ সাথোও বেশ জমাটি বন্ধুত্ব হয়ে গিয়েছিলো আমাৱা। সে খুব সন্তুত নৰবই কি একানবইতেই হবে... শুভ্ৰশেখৱেৱ সাথো ও পৱম সুহুদ সুনন্দ'ৱ (ৱাজা) সঙ্গে বেশ কয়েকবাৱ খাস মনিপুৰী গাঁজায়ে (শুভ্ৰ অবশ্য দাৰী কৱেছিল ‘বাৰ্মিজ’) দম দেওয়াৱও সুযোগও হয়েছিল

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

আমাৱা শুভ'ৰ সাথে ইস্টবেঙ্গল মাঠে গেলেই তো
একটি দুটি মাৱাঅক টান আমাৰ জন্যে থাকত বৱাদ।

সুনন্দৰ সঙ্গেও বাব চারেক গাঁজা টেনে দেখেছি ডোভাৰ
লেন মিউজিক কনফাৰেন্সে বা আয়ৱনসাইড রোডে
ওদেৱ বাড়ীতে রক সঙ্গীতেৰ আসৱো গাঁজায়ে একটি
দুটি টান মেৰে, একটু আধ্যাত্মিক ভাব এলেই পশ্চিমী
ৱক অ্যান্ড রোলেৰ গীতবাদ্য, ইলেকট্ৰিক গীটাৱ, কী-
বোৰ্ড ও ড্ৰামসেৰ বা পারকাসনেৰ আওয়াজ ওই সময়ে
যে এতো সুমধুৰ, এতো উদ্বায়ী, এতো পৱিবৰ্তনশীল বা
প্ৰানবন্ত শোনাতো, তা আমি এখন বলে বোৱাতে
পাৱবনা চোখ থাকবে বন্ধ, হাতে ধৰা থাকবে একটি
অদৃশ্য গীটাৱ আৱ তাৰ সাথে সাথেই চলবে ৱক অ্যান্ড
ৰোল গানবাজনাৰ অনিশ্চিত মোড়গুলিৰ সঙ্গে সঙ্গে
তাল মিলিয়ে মাথা নাড়া ‘লেড যেপেলীন’, ‘ডীপ
পাৰ্পল’ বা ‘এৱোস্মিথেৰ’ মতন হার্ডৱক রচনা শোনাৰ
আগে, আমি আৱ সুনন্দ একটু আলাপ সেৱে নিতাম
‘জ্যাজ’, ‘ক্লুস’, ‘ব্ৰিট-ৱক’ বা ‘সাইকেডেলিক’ অথবা
‘প্ৰগ্ৰেসিভ ৱক’ সঙ্গীতেৰ সাথে এই একটু ‘মাইলস
ডেভিস’, ‘ডিজি গিলেস্পি’, ‘ৱোলিং স্টেন’ বা ‘চাৰ্লি
পাৰ্কাৱেৰ’ স্যাঙ্কেফোন শনে, একটু ‘জিম মৱিসন’
সাহেবেৰ ‘ডোৱস’, ‘ডায়াপ্ৰেটেম’ বা ‘পিঙ্ক ফ্ৰয়েড’,
‘এলিভেস প্ৰিয়া’, ‘বিটলস’ বা ‘স্টগলসেৱ’ কোনও সফট
ৱক নাড়াচাড়া কৱে খুলে বসতাম একটি বসু অ্যান্ড
দাসেৱ বা শুঙ্গা গ্ৰেওয়ালেৱ অ্যাকাউন্টেন্সি’ৰ বই। আৱ
তাৱপৱেই একটি দুটি হোল্ডিং কোম্পানীৰ অঞ্চল সেৱে
নিয়ে, প্ৰবেশ কৱতাম আমাদেৱ হেভি মেটালেৱ
দুনিয়ায়ে হেভি মেটাল ব্যাপারটি কিন্তু এসেছেই ক্লুস বা
সাইকেডেলিক ৱক সঙ্গীতেৰ ধৰা অবলম্বন কৱো
তাগড়াই ড্ৰামস, ভাৱী গীটাৱ ও পুৰুষোচিত বলিষ্ঠ
কহুৰেৱ জন্যেই আমৱা হেভি মেটাল পছন্দ কৱতাম
বেশী বড় বেশী সতেজ ও উদ্ব্যুক্ত হয়ে পড়তাম আমৱা।
মূলত আমৱা শুনতাম, এৱোস্মিথ, অসি অসবৰ্ণ,
মেটালিকা, জুডাস প্ৰিস্ট ও লেড যেপেলীন। তাৱপৱেই
আবাৱ হয়ত সিঞ্চানিয়া’ৰ ইনকাম ট্যাক্স বইটি খুলেই
ইতি কৱে দিতে হত আমাদেৱ হেভি মেটালেৱ আসৱা
তখন থেকেই, ৱক সঙ্গীতেৰ ব্যাপারেও ভাসা ভাসা
একটু জ্ঞান হয়ে গিয়েছিলো ওই নৰবই দশকেই।

টিজে’ৰ সঙ্গে আমাৰ আলাপ হয়েছিল আমেৱিকার
শিকাগো শহৱো ছেলেটিৰ বয়স তখন বছৰ কুড়ি
একুশেৱ মতন হবো অনেকটি যেনও আমাৰ কনিষ্ঠ
ভাইয়েৱই বয়েসি ছিল সো তাৱ নাম ছোট কৱে আমিটি
দিয়েছিলাম টি-জে কাৱণ ওঁৰ বড় নামখানি ছিল বেশ
গভীৰ ও অনাবশ্যক দুৰ্বল। যতদুৱ এই মুহূৰ্তে মনে
পড়ছে, ওৱ নামটি বোধহয় ছিল টমসন জেফাৱসন
মৱিস বা টি-জে মৱিসা ওই টমসন জেফাৱসন কে
মাৰ্কিনীৱা ছোট কৱে ‘টম’ বলে ডাকলেও, আমি কিন্তু
টি-জে বলেই চালিয়ে নিতাম। টি-জেৰ কথা এই মুহূৰ্তে
আমাৰ মনে পড়ছে হেভি মেটালেৱ প্ৰসঙ্গে প্ৰায়
সারাদিনই সেই বছৰ কুড়ি একুশেৱ টি-জে ‘জন বন
জোভিৰ’ বা ‘ক্ৰেডি মাৰ্কারী’ৰ গল্প শোনাত আমাকো
হেভি মেটালেৱ সঙ্গে আমাৰ মতন একটি গেঁয়ো
ভাৱতীয় ঘূৰকেৱ সামান্য পৱিচয় আছে জেনে খুব
আনন্দিত হয়েছিল সো আমাৰ কাছে বাৱৎৰাব জানতে
চেয়েছিল, ভাৱতে কোন হেভি মেটাল গায়ক সবথেকে
বেশী জনপ্ৰিয়? ‘লেড যেপেলীন’ ব্যাস্তেৰ ‘ৱৰাট প্লান্ট’
নাকি ‘জুডাস প্ৰিস্ট’ গ্ৰুপেৰ ‘ৱৰ হালফোৰ্ড’ অথবা
‘গানস অ্যান্ড ৱোসেস’ এৱ ‘আক্সল ৱোস’। ‘ক্ৰিস
কৰ্নেলেৱ’ অমন কনকনে মাৰ্কা হদয় বিদাৱক তীৱ্ৰ
স্বৰেও যৎপৰোনাস্তি আনন্দিত হয়ে, গাড়ী চালাতে
চালাতে শিকাগো মিলওয়াকিৰ মাঝৱাস্তায়ে টি-জে প্ৰায়
দুঃঘটনাই ঘটিয়েই ফেলে আৱকি এমনই ছিল তাঁৰ
হেভি মেটালেৱ প্ৰতি প্ৰেমা ব্ৰিটিশ ৱক গ্ৰুপ ‘আয়ৱন
মেডেন’ এৱ ‘ক্লুস ডিকিন্সন’, বা ‘ডীপ পাৰ্পল’ গ্ৰুপেৰ
‘ইয়ান গিলিয়ান’ ছিল টি-জেৰ সব থেকে প্ৰিয়া শিকাগো
থেকে উইসকন্সিন প্ৰদেশেৱ মিলওয়াকি শহৱো পাড়ি
দেওয়াৰ সময়ে ওই নৰবই মাইল রাস্তায়ে আমাদেৱ
দুইজনেৱ কথোপকথন জুড়ে শুধুই তখন কেবল হেভি
মেটালেৱ আড়ডা।

টানা তিন চার সপ্তাহ ফ্লোরিডাৰ পাল্ম কোস্টে শহৱো
অতিবাহিত কৱে, ‘ডেলটোনা’, ‘ডেটোনা’, ‘অৱমন্ড’
ও আৱও নানানৱকম ভাবে অ্যাটলান্টিক দৰ্শন কৱে ও
জীবনে প্ৰথম বাবেৱ (ও শেষবাৱেৱ) জন্যে হালে
ডেভিডসনেৱ মোটৱসাইকেল চেপে ও চালিয়ে, রন ও
লোৱি’ৰ সাথে অনেক প্ৰকাৱ মাৰ্কিনী আলাপন সেৱে,
মাৰে মাৰ একদিনেৱ জন্য ফিলাডেলফিয়া এসেই
আমাকে পাড়ি দিয়ে হয়েছিল শিকাগো। সেখান থেকে

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

আবাৰ চলে যেতে হয়েছিল উইসকনসিন প্ৰদেশেৰ মিলওয়াকি শহৰো ফিলিৰ পেন সেন্টাৱেৰ পঁচিশ তলায় আমাৰ এইচ-আৱ কন্টাক্ট অ্যালেক্সা হ্যামিল যখন আমেৱিকাৰ মিড-ওয়েস্ট অঞ্চলেৰ শিকাগো ও মিলওয়াকি শহৰে যেতে হৰে এমন খবৱটি আমাকে শোনালেন, আমি বেশ খুশি হলেও, আমাৰ লম্বা সিৱিসে সেক্রেটাৱি লিভা মেমসাহেব কিন্তু হয়ে পৱেছিলেন বেশ অসুখী। কাৱণটি আৱ কিছুই নয়। আমেৱিকাৰ মিড-ওয়েস্ট অঞ্চলেৰ ফেক্সুয়াৰী মাসে তাপমাত্ৰা থাকে আঠাৱো ডিগ্ৰি ফ্যারেনহাইট থেকে পঁয়ত্ৰিশ ডিগ্ৰি ফ্যারেনহাইট পৰ্যন্ত। অৰ্থাৎ কিনা মাইনাস আট ডিগ্ৰি সেন্টিগ্ৰেড থেকে শূন্য ডিগ্ৰিৰ মধ্যে ঘোৱাফেৱা কৱবে তাপমাত্ৰা।

শিকাগোৰ ও'হেয়াৰ বিমানবন্দৰে নেমেই, মালপত্তৰ নিয়ে বাইৱে এসে বুঝেছিলাম শিকাগো শহৱটিকে কেন ‘উইন্ডি সিটি’ বলা হয়। সকাল দশটা নাগাদই শনশন কৱে বইছে কনকনে হিমশীতল বাতাসা টি-জেৰ সঙ্গে আলাপ হয়েছিল বিমানবন্দৰেই। আমাকে সে বিমানবন্দৰ থেকেই সোজা শিকাগোৰ অফিসে নিয়ে গিয়েছিলো। তাৱপৱেই দুপুৱেৰ দিকে শিকাগোৰ বিখ্যাত ‘ডীপ ডিশ পিংজা’ খাইয়ে আমাকে পৱেৱ একদিন দুদিনেৰ মধ্যেই সারা শিকাগো শহৱ ভ্ৰমন কৱিয়ে দিয়েছিল। দেখেছিলাম শিকাগোৰ স্টেট স্ট্ৰিটেৰ শপিং মল, কিছু না হলেও সহস্ৰাধিক রেস্তৱাৰি, শিকাগো কালচাৱাল সেন্টাৱ ও পাৰলিক লাইব্ৰেৱি। তবে সবচেয়ে মজা পেয়েছিলাম সাউথ ওয়াকাৱ ড্রাইভ পাড়ায়ে ১০৮ তলা লম্বা আমেৱিকাৰ সবচেয়ে উৰ্ধবকায় বিল্ডিং ‘সিয়াৱস টাওয়াৱস’ দেখো বীতিমতন সাত ডলাৰ খৰচ কৱে সিয়াৱস টাওয়াৱসেৰ ১০০ তলাৱ উপৱে একটি অবসাৱভেসন ডেক থেকে গোটা শিকাগো শহৱটিৰ স্কাইলাইনেৰ বিস্তৃত দৃশ্য দেখে আমি আশৰ্যাবিত হয়ে পড়েছিলাম। এছাড়াও মাৰ্কিনী বাস্কেটবল লিগেৰ ‘শিকাগো বুল্সেৱ’ তাৰুৱ সামনে ‘মাইকেল জৰ্ডনেৱ’ ছবি আঁকা পতাকা দেখে আমি বোধহয় প্ৰথমদিনটিতে ভুলেই মেৱে দিয়েছিলাম স্বামীজিৰ কথা। পৱেৱ দিনই গাইডবুক ঘেঁটে বেৱ কৱে কৱেছিলাম আট ইন্সটিউট অফ শিকাগো’ৰ ঠিকানা। অফিসেৰ শেষে টি-জে’কে অনুৱোধ কৱতেই দেখা গিয়েছিল শিকাগোৰ ‘আট ইন্সটিউট’টি গ্ৰান্ট পাৰ্ক নামক একটি স্থানে, সাউথ

মিশিগ্যান অ্যাভেন্যু’ৰ নিকটেই। সন্ধ্যে সাড়ে সাতটা নাগাদ গিয়ে সেখানে পৌঁছতে পৱেছিলাম, এটুকু মনে পড়ছে এখন। জায়গাটি বৰ্ক থাকায় চুকতে পাৱিনি সেদিন সেই স্থানে, এবং সেই নিয়ে নিজেকে গালমন্দ কৱেছিলাম অনেক।

অতঃপৰ টি-জে ও আমি শিকাগো ছেড়ে যাবা কৱেছিলাম উইসকনসিন প্ৰদেশেৰ মিলওয়াকি শহৰো শিকাগো থেকে মিলওয়াকি ছিল মাত্ৰ নবই কি একশো মাইলেৰ দূৰত্ব। আৱ মিলওয়াকি শহৰে তখন আমাৰ মক্কেল বলতে ছিল একটি খুব ছোট কোম্পানী। নাম ছিল ‘এ-কে রাবাৰ’। আমাদেৱ মূল মক্কেল ‘জন্সন অ্যান্ড জন্সন’ কোম্পানী কিনে নিয়েছিল ওই মিলওয়াকি শহৰেৰ ‘এ কে রাবাৰ’ নামক সংস্থাটিকো যতদুৱ মনে পড়ছে, মিলওয়াকিৰ ওই সংস্থাটি ছিল চিকিৎসাবিদ্যা বিষয়ক শল্যচিকিৎসাৰ ঘন্ট্ৰেৰ প্ৰস্তুতকাৱক। মাত্ৰ তিনি সপ্তাহেৰ কাজ ও এই তিনি সপ্তাহই সঙ্গে ছিল একাধাৱে আমাৰ সহকৰ্মী ও সহযোগী ওই টি-জো। এছাড়াও ছিলেন অ্যালেক্সান্দ্ৰিয়া ম্লাইস নামী একটি মহিলা। তাৱও ওই বছৰ তিৱিশেক মতন বয়স ছিল তখন। খুব মনে পড়ছে, আমাদেৱ ভাৱতে ‘কউন বনেগা ক্ৰোড়পতি’ৰ আসল ব্ৰিটিশ সংস্কৱণটি ১৯৯৮ তে ইংল্যান্ডে চালু হলেও, আমেৱিকায়ে প্ৰকাশিত হতে হতে হয়ে গিয়েছিলো ১৯৯৯ সালেৱ অগাস্ট মাস। ওই ২০০০ সালেৱ ফেক্সুয়াৰীতে আমাৰ মিলওয়াকি শহৰে থাকাৱ সময়ে, অ্যালেক্সান্দ্ৰিয়া মেয়েটি কিছুই কাজেৰ কাজ না কৱে সারাদিনই মেতে থাকত ওই ‘হ ওয়ান্টস টু বিকাম এ মিলিয়নেয়াৰ’ এৰ অনুষ্ঠানটি নিয়ো। আমিও টেলিভিসনে দেখেছি সে অনুষ্ঠান রোজই রাতে। এবং পৱেৱ দিন সকাল সকাল হোটেলে প্ৰাতৱাশেৰ টেবিলে মাৰ্কিনীদেৱ সঙ্গে পান্না দিয়ে আলোচনাও কৱেছি বলেই মনে পড়ছো। তবে এটুকু বলতে পাৱি, ওই ‘ফিল্ম’ সাহেবেৰ থেকে আমাদেৱ ‘অমিতাভ বচন’ কিছু না হলেও একশো গুনে ভালো উপস্থাপনা কৱিয়েছিলেন আমাদেৱ দেশেৱ ‘কউন বনেগা ক্ৰোড়পতি’।

মিলওয়াকি শহৱটি বেশ অনুত্ত লেগেছিল কিন্তু আমাৰ চাৱিদিকে যখন তখন তুষারপাত হত ও মাইলেৰ পৱ মাইল গাড়ী চালিয়ে গেলেও জনমানবেৰ দেখা মেলা ছিল ভাৱা যে কয়েকটি জনমানবকে তাও দেখা যেত,

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক স্মৃতিকথন

ফ্লোরিডা বা শিকাগোৰ তুলনায় সকলেই কেমন যেনও গোমড়ামুখো ও কাজপাগলা শুক্ৰবাৰ সকালেই যেমন রন অফিসে এসে বলতেন ‘এইট মোৰ হাওয়াৱস... ম্যান...’। মিলওয়াকিতে সকলে কেমন যেনও প্ৰয়োজনেৰ চেয়ে বেশী গন্তীৱা প্ৰথম শনিবাৰ দিনটিতে তো সারাদিনই কোথায়ে ক্ষিইং কৰতে বেড়িয়ে পড়েছিল টি-জে আৱ আমি সারাদিন হোটেলেৰ মধ্যেই ঘোৱাঘুৱি কৰে ও টেলিভিশন দেখে সময় গুজৱান কৰেছিলাম বলে মনে পড়ছো মিলওয়াকিতে আমাদেৱ হোটেলেৰ নামটি ছিল ‘অ্যাবে রিসোৱ্ট অন দ্য লেক জিনিভা’। হোটেলে ঘুৱতে ঘুৱতে, খুব কৌতুহল হয়েছিল আমাদেৱ হোটেলটিৰ নামকৱণ নিয়ো রিসোৱ্ট তো বুৰুলাম, কিন্তু ‘অন দ্য লেক জিনিভা’ ব্যাপৱাটি মাথায়ে ঢোকেনি তখনও মিলওয়াকিৰ ভূগোল না বুৰো, কথায়ে কথায়ে হোটেলেৰ অভ্যৰ্থনা কক্ষে লেক জিনিভা’টি কোথায়ে প্ৰশ্ন কৰাতে তাঁৱা সামান্য হেসে আমাকে একবাৱেৰ জন্যে আমাৱ হোটেলেৰ ঘৱেৱ সংলগ্ন ঝুলবাৱান্দাটিতে যেতে বলেছিলেন। সেই ফেক্রয়াৰী মাসেৰ ঠাণ্ডাৰ দাপটে আমাৱ ঘৱেৱ সংলগ্ন ঝুলবাৱান্দাটিও দেখা হয়ে ওঠেনি তখনও পৱদিন ছিল ৱোববাৱা। বেড়াতে যাওয়াৰ কথা ছিল শিকাগোয়ো সকালে ঘুম ভেঙ্গে একটু রবীন্দ্ৰসঙ্গীতেৰ সুৱ ভাঁজতে ভাঁজতে লাগোয়া ঝুলবাৱান্দাটিতে গিয়েই চমকে গেলাম আমি দুখসাদা বৱফ ও আধো গাঢ় নীল রঙেৰ জলে সে হিমায়িত লেক জিনিভা’ৰ এক অভূতপূৰ্ব দৃশ্য। সেই ৱোববাৱেৰ মতন অতবড় গাঢ় নীলেৰ মধ্যে সাদা ছিট ছিট রঙেৰ আইসক্ৰিম আমি কোনদিনই দেখিনি।

সেই ৱোববাৱেই টি-জেৰ সাথে পুনৰায় বেড়াতে চলে গিয়েছিলাম শিকাগো ও একমাত্ৰ উদ্দেশ্য ছিল ছোট ভাইটিৰ জন্য একটি হালফ্যাশনেৰ নাইকি জুতো কেনা ও শিকাগোৰ আট ইন্সটিউটে ফেৱ হানা দিয়ে স্বামীজিৰ ১৮৯৩ সালেৰ পার্লামেন্ট অফ ওয়াৰ্ল্ড রিলিজিয়নেৰ কীৰ্তি একটু বিশদে বুৰো আসাৱা আৱ পাঁচটি আবেগপ্ৰিয় বাঙালীদেৱ মতন, আমাৱও ‘শিকাগো’ নামটি শুনলেই কেন জানিনা একটু বেশী গৰ্ব ভৱেই মনে হত, শিকাগো নামক শহৱৰ্টি যেন কেবলমাত্ৰ আমাদেৱ স্বামীজিৰ জন্যেই আমেৱিকান সরকাৱ প্ৰতিপালন কৱে চলেছেন। আদপে কিন্তু তা নয় একেবাৱেই ‘আট ইন্সটিউট’ জায়গাটি শিকাগোৰ

মিশিগান অ্যাভেন্যু’ এৱে উপৱে একটি সুবিশাল প্ৰতিষ্ঠান। সে স্থানে স্বামীজিৰ নাম দু-চাৱ জায়গায়ে উল্লিখিত থাকলেও, ইন্সটিউট’টি আসলে একটি বৃহদায়তন প্ৰদৰ্শনশালা। প্ৰধানত আমেৱিকা তথা সাৱা বিশ্বেৰ অতি সুবিখ্যাত ও খ্যাতনামা শিল্পকলাৰ এক বিপুল ভাণ্ডারা (তবে এখন শুনেছি ২০১২ সালেৰ পৱ, স্বামীজিৰ বৃত্ততাৰ স্মৃতিতে ইন্সটিউট’টিতে একটি প্ৰস্তৱফলক স্থাপন কৱা হয়েছে...সেও হয়ত ব্যাবাক ওবামা সাহেবেৰ ২০১০ সালে তাঁৰ নিজেৰ বৃত্ততায়ে স্বামীজিকে উদ্বৃত কৱাৰ পৱে!)। সমস্ত ঘটনাক্ৰম, এই এখন সাড়ে পনেৱে বছৰ অতিক্ৰান্ত হয়ে যাওয়াৰ পৱ, হৰহ মনে না পড়লেও, এটুকু যথেষ্ট মনে আছে যে শিকাগোৰ আট ইন্সটিউটে জীবনে প্ৰথমবাৱেৰ জন্যে দেখেছিলাম ‘ৱেন্স্যান্ট’ বা ‘ভিস্নেন্ট ভ্যানগথেৰ’ প্ৰচুৱ বিৱল সংগ্ৰহ। আমাৱ আট সংক্ৰান্ত শিক্ষা ও অবগতি চিৱকালই ছিল বেশ কম। তবে সেই দুৰ্লভ শিল্পকলাৰ সংগ্ৰহ দেখে নিজস্ব আগ্ৰহ কিছু না থাকলেও, মুহূৰ্তেই স্মাৰণে এসে গিয়েছিল আমাৱ পৱম শ্ৰদ্ধেয় শ্বশুৱমশাইয়েৰ কথা (একটি দুটি ই-মেইল এ, মেসোমশাই’কে সে কথা জানিয়ে ওই সময়ে চিঠি লিখে জানিয়েছিলাম বলে মনে পড়ছে)। এবং সেই ৱোববাৱাৰ আমি কেবলমাত্ৰ মেসোমশাইয়েৰ কথা ভেবেই আট ইন্সটিউটেৰ একটি দুটি ৱেন্স্যান্টেৰ ছবিৱ ছবিও গোপনে তুলে নিয়েছিলাম বলে মনে পড়ছে।

তবে গোটা ইন্সটিউট’টিতে ‘পার্লামেন্ট অফ ওয়াৰ্ল্ড রিলিজিয়ন’ বা স্বামীজি সম্পর্কে কেউ তেমন কিছু আলোকপাত কৱতে পেৱেছিলেন বলে মনে পড়েনা। পৱে টি-জে অবশ্য অন্য কাউকে জিজ্ঞাসাৰাদ কৱে আমাকে একটি ‘ত্যাকো বেল’ ৱেন্স্যান্টে পেটপুৱে মেঞ্চিকান খাবাৰ খাইয়ে, স্টান নিয়ে হাজিৱ কৱেছিল, শিকাগোৰই উপকঠে একটি ‘বেদান্ত সংগঠনে’। সেখানে সংগঠনে অবশ্য স্বামীজিকে নিয়ে অনেক বহুপত্ৰ ও অনেক দুষ্প্ৰাপ্য ছবি দেখেছিলাম আমি স্বামীজিৰ গৈৱিক পাগড়ি পৱিহিত ছবি আমৱা অনেক দেখেছি। তবে এখনও মনে আছে, সেই ৱোববাৱ শিকাগোৰ বেদান্ত সংগঠনে, স্বামীজিৰ তৱন বয়সেৰ একটি পাগড়ি ছাড়া ভাসা ভাসা চাহনিৰ একটি ছবি দেখে মুহূৰ্তে মনে পড়ে গিয়েছিলো আমাৱ কনিষ্ঠ ভাইটিৰ কথা। আমি তো একপ্ৰকাৱ অবিশ্বাস্য রকমেৰ

অনিবাগ দাশগুপ্ত ● ৱোববাৰ ধাৰাবাহিক সৃতিকথন

চমকেই উঠেছিলাম স্বামীজিৰ সেই ছবিটি দেখো
আমেরিকাৰ থেকেই সদ্য কেনা আশাহি পেন্ট্যাক্স
কামেৰায়ে ওই ছবিটিৰ একটি ছবিও তুলে নিয়েছিলাম
বলে মনে পড়ছো অঙ্গুত কোন অজানা কাৰণে, ওই
ৱোববাৰ আমাৰ বছৰ আঠারোৱ ভাইয়েৰ মুখাবয়বেৰ
সঙ্গে স্বামীজিৰ মুখেৰ মিল খুঁজে পেয়েছিলাম কে
জানে? (কখনও মনে হয় ভাইটি সুভাষচন্দ্ৰ বোসেৰ
মতন আদল, আবাৰ কখনও ওৱ চোখ দুটি দেখেলেই
স্বামীজিৰ কথাই প্ৰথমে মনে পড়ে)। এইবাৰ কখনও
কলকাতায় গেলে পুৱনো অ্যালবামগুলি ঘেঁটে দেখতে
হবে সেই শিকাগোয়ে তোলা স্বামীজিৰ ছবিটি পাওয়া
যায় কিনা।

মনে পড়ছে, সেই ৱোববাৰই শিকাগো থেকে
মিলওয়াকি শহৱে ফেৱাৰ সময়ে বাড়ীৰ কথা মনে
পড়েছিল খুবা ভাইয়েৰ জন্যে একটি সাদা - লাল রঙেৰ
নাইকি জুতো কিনে ফেলাৰ পৱেই বুঝি বোধহয় স্বদেশে
ফেৱাৰ জন্য কাতৰ হয়ে পড়েছিলাম সামান্য বেগুনি
রঙেৰ পন্টিইয়ক গাড়ীৰ মধ্যে টি-জেৱ হেভি মেটালেৰ
অত্যাচাৰও তখন আমাৰ গৃহাকুলতাকে দমিয়ে রাখতে
পাৱেনি অ্যাবে হোটেলেৰ ঘৰে তুকে এসে, একটু একা
হয়েই ঝুল বাৱান্দাটিতে গিয়ে একমনে গেয়ে
উঠেছিলাম একটি স্বামীজিৱই গান। ‘মন চল নিজ
নিকেতনে... সংসাৰ বিদেশে, বিদেশীৰ বেশে, ভৰ কেন
অকাৰণে...’। বাসনা হয়েছিল সমাৰিষ্ট মনে ও
একাগ্ৰচিত্তে জিনিভা লেক দৰ্শন কৱতে কৱতে, ওই
শান্ত ৱোববাৱেৰ সঙ্গেবেলায়ে পুৱো গানটি কাউকে
অনুকৱণ না কৱেই, সম্পূৰ্ণ নিজেৰ গলাতেই গেয়ে উঠিঃ
কিন্তু বিধি ছিলেন বাম... ঐকান্তিকতা ও যথাযোগ্য
অধ্যবসায়েৰ অভাবে, সে গানটিও দুৰ্ভাগ্যবশত আমাৰ
মুখস্থ ছিলোনা। ওই সেই মাত্ৰ দুই তিন পঙ্ক্তিৰ আগে
যেতে পাৱিনি সে ৱোববাৱেও।

ভাবছি আগামী ৱোববাৱেৰ সকালে ঘুম ভেঙ্গে
আকাশেৰ দিকে ফ্যাল-ফ্যাল কৱে একদৃষ্টে তাকিয়ে না
থেকে, ধাৱিহীন ইস্পাতটিতে ধাৱ দেব প্ৰথমেই গানটি
শুনে নেব আৱও একবাৰ ও তাৰ সঙ্গে গানটি
উপযুক্তৰপে মুখস্থও কৱে নেবা এই মুম্বইয়েৰ প্ৰবাসে,
স্বামীজিৰ ওই গানটি গাইতে বড় অভিলাষ হয় মাৰো

মধ্যেই, যখন খুব বেশী কৱে কলকাতাৰ জন্য মন কেমন
কৱে...

ক্ৰমশ... ও আগামী সংখ্যায়ে সমাপ্য...